

DET RELATIONELLE BEVIDSTHEDSBEGREB

Indledning til en ikke-dualistisk, historisk,
materialistisk og sprogbaseret bevidsthedsteori

Svend Erik Olsen¹

»Mit forhold til mine omgivelser
er min bevidsthed.«

Marx & Engels 1845/46²

Bevidsthedsbegrebet er i de senere år blevet stadig mere centralt placeret i psykologien. Og indenfor de andre humanistiske og sociale videnskaber er begrebet blevet meget iøjnefaldende. Således er der i de senere år dukket et stadig stigende antal »bevidsthedsteoretiske«, »bevidsthedshistoriske« og »bevidsthedssociologiske« studier op. Man har beskæftiget sig med »bevidsthedsindustri«, »bevidsthedsprodukter«, »arbejder-« og »kvindebevidsthed«, »klassebevidsthed« og »hverdagsbevidsthed« for blot at nævne nogle få emner.

I østeuropæisk og i vesteuropæisk-kontinental psykologi har bevidsthedsbegrebet hele tiden haft en høj status og det er i hvert fald ikke blevet mindre populært i de senere år. I den anglo-amerikanske psykologi, hvor den behavioristiske negligering af bevidstheden længe dominerede, er begrebet nu igen blevet acceptabelt. I stigende omfang fremkommer overvejelser over og studier af bevidsthed. Denne udvikling var der allerede lagt op til med fremkomsten af den »mentalistiske« informationsproces psykologi i 60'erne, og i sammenhæng med neuropsykologiens rivende udvikling genopstod bevidstheden som et uomgængeligt område. I 31. årgang af »Annual Review of Psychology« fra 1980 brød årsskriftet sin sædvanlige linie, idet man lod Ernest R. Hilgard indgå med en oversigtsartikel om bevidsthedsproblematikken: »Consciousness in Contemporary Psychology«.

Samtidig med at fokuseringen på bevidstheden er taget til er det blevet iøjnefaldende, at denne størrelse langt fra kan siges at være adekvat begrebet. Det er i høj grad uklart hvad bevidsthed egentlig er for en størrelse. Det er min opfattelse, at hvis vi vil fastholde og udvikle den interesse for beskæftigelse med bevidsthed som i dag kan ses i de humanistiske og sociale videnskaber, må vi arbejde på at frembringe en bevidsthedsteori bygget op omkring et klargjort og relevant bevidsthedsbegreb.

1. Fire krav til et relevant bevidsthedsbegreb

Søger man at afklare bevidsthedsbegrebet ved at sammenfatte eller udlede gennemgående træk fra de i tidens løb fremsatte definitioner, bliver man overvældet af den store bredde og ringe sammenhæng der er i overvejelserne³. Graumann (1966) har fundet, at order »bevidst« dækker ihvertfald ni mere eller mindre overlappende betydningskategorier – gående fra »levende« og »vågen« til »opmærksom« og »medviddende«.

En bevidsthedsteori kan ikke leve med en så stor uklarhed og vaghed i dens centrale begreb. De forskellige mere udviklede bevidsthedsbegreber kan selvfølgelig være relativt entydigt bestemt indenfor deres teoretiske referencerammer. For bedre at kunne navigere igennem feltet af mulige bestemmelser og fremkomme med en relevant bestemmelse af bevidsthedsbegrebet er det hensigtsmæssigt at opstille nogle forhåndsbetinger eller nogle krav, som bevidsthedsbegrebet (og bevidsthedsteorien) skal leve op til. Jeg vil her kun fremdrage fire krav ud af den større mængde krav som kan stilles: Et relevant bevidsthedsbegreb skal lægge op til en ikkedualistisk, historisk, materialistisk og sprogbaseret bevidsthedsteori. Begrundelserne for disse kravs opstilling, der i dette afsnit kun kan antydes, vil fremgå implicit og eksplicit af det efterfølgende, men en mere omfattende diskussion må udskydes til et senere tidspunkt.

Tager man udgangspunkt i de eksisterende bevidsthedsteoretiske studier, er det iøjnefaldende, at man ofte studerer »bevidsthedsformer« og »bevidsthedsindhold« hos forskellige menneskegrupper i forhold til hinanden, eller man beskæftiger sig med bevidsthedens former og indhold på forskellige tidspunkter (eller man gør begge dele). For at være relevant for sådanne studier må bevidsthedsbegrebet angive bevidstheden som en størrelse, der kan variere over mennesker og tidspunkter afhængigt af de givne livsbetingelser. Bevidsthed må være en historisk størrelse, der både kan undergå forandringer og opretholdes.

At bevidstheden anses for at være en historisk størrelse udelukker ikke, at man samtidig kan operere med antagelser om at den kan have en almen basal struktur. En sådan antagelse vil medføre at man hævder, at hos enhver bevidst person uanset tid og sted vil bevidstheden have en bestemt basal struktur – ellers vil man simpelthen ikke sige, at personen er bevidst. Denne antagelse om en basal struktur vil jeg fastholde i det relationelle bevidsthedsbegreb, idet jeg dog også regner med en glidende overgang mellem bevidst og ikke-bevidst.

På dette abstrakte plan er bevidsthedens basale struktur i en vis forstand samfundsmæssigt og socialt ahistorisk⁴, men med stigende konkretisering vil strukturen naturligvis også blive historisk overlejret. Endvidere kan den stadigvæk ses under et artshistorisk perspektiv, hvorved den basale bevidsthedsstruktur kan antages at have en opkomst hos en given biologisk art (mennesket). Endelig kan man også anlægge et individhistorisk perspektiv,

og her vil man kunne operere med bevidstheden som en størrelse, der hos et givet individ opstår, opretholdes og forandres under givne omstændigheder.

I denne forbindelse opstår problemet om hvilken slags faktorer, der har indflydelse på bevidsthedens opståen, opretholdelse og forandring. To synspunkter synes at være centrale, nemlig det idealistiske synspunkt med hovedvægten på bevidsthedens selvopståen, -opretholdelse og -forandring og det materialistiske synspunkt, der peger på bevidsthedens afhængighed af bevidsthedseksterne forhold.

Forskellige arter og afarter af materialismen har længe været dominerende, og da jeg finder denne dominans rimelig, vil jeg forsøge at begribe bevidstheden fra dette synspunkt.

De bevidsthedseksterne forhold, der er vigtige fra et materialistisk synspunkt, er især de samfundsmæssige/sociale forhold og de hjernemæssige forhold. Et relevant bevidsthedsbegreb må således vise, at bevidsthedens opståen, opretholdelse og forandring er afhængig af menneskets livsbetingelser og dets hjernes funktionsmåde.

Det materialistiske synspunkt medfører yderligere, at problematikken omkring forholdet mellem sjæl og legeme (eller med de termer jeg vil benytte »det psykiske« og »hjerneprocesserne«) bliver uomgængelig. Den cartesianske dualisme har så vidt jeg kan se gennemsyret næsten al teoridannelse om psykiske eller bevidsthedsmæssige forhold. Den dualisme der lokaliserer bevidstheden i menneskets hoved kan ikke forsvares og har urimelige konsekvenser. Bevidsthedsteorien må derfor bygge på et ikkedualistisk bevidsthedsbegreb. Faktisk tror jeg (og vil forsøge at påvise), at overvindelsen af den dualistiske opfattelse af det psykiske/bevidsthedsmæssige i sig selv er nøglen til et relevant bevidsthedsbegreb.

Leontjews overvejelser omkring et historisk materialistisk bevidsthedsbegreb kan give yderligere inspiration. Han skriver (1975, s. 15):

BEVIDSTHEDEN stiller psykologien overfor endnu større problemer. Den almene doktrin om bevidstheden som den højeste, specifikt menneskelige psykiske form, der er fremstået gennem arbejdet i samfundet og under sprogets forudsætning, er det vigtigste grundlag for humanpsykologien.«

Her antydes endnu nogle krav som kunne stilles til et relevant bevidsthedsbegreb, nemlig at bevidstheden bør begribes som den højeste, specifikt menneskelige psykiske form, at arbejdet er en vigtig faktor i bevidsthedens fremståen og at der er en sammenhæng mellem sprog og bevidsthed.

Angående bevidstheden som den højeste psykiske form er jeg for så vidt enig med Leontjew, men da det ikke er mig magtpåliggende at understrege dette aspekt, vil jeg undlade at forsøge at afklare hvad det kan indebære at anvende betegnelsen »den højeste« i denne sammenhæng. Dog er det vigtigt at bemærke, at det ihverfald indebærer at der findes andre psykiske former.

At bevidsthed skal være noget specifikt menneskeligt kan udmærket stilles som krav til et relevant bevidsthedsbegreb, men jeg vil neddæmpe kravet lidt ved blot at kræve at bevidstheden primært skal være en menneskelig psykisk form. Herved undgår jeg at afskrive muligheden for, at vi gennem planlagt menneskelig påvirkning kan skabe bevidsthed hos for eksempel de højerestående abearter.

Gennem arbejdet og under sprogets forudsætning skulle bevidstheden, ifølge Leontjew, være opstået. Hvis dette er rigtigt, skulle man kunne få viden om bevidstheden ved at analysere arbejdet og sproget og deres effekter på de psykiske former. Leontjew når da også et stykke frem, men problemet er, at det på forhånd er vanskeligt/umuligt at adskille arbejde, sprog og bevidsthed, således at arbejde og sprog kan siges at ligge før bevidstheden i menneskeartens udviklingshistorie – og det er denne udviklingshistorie Leontjew primært har i tankerne.

Hvis man i stedet anlægger et individhistorisk perspektiv og derved fokuserer på tidspunktet og betingelserne for bevidsthedens opkomst hos det enkelte individ, bliver man nødt til at tænke i andre baner. Vil man begribe bevidsthed som noget, der også findes hos mindre børn, skal man indføre en meget bred definition af »arbejde« for at vise, at dette ligger til grund for bevidstheden. Selvfølgelig må barnets aktivitet og interaktion med andre mennesker spille en stor rolle for bevidsthedens opståen, men »arbejdet i samfundet« i mere snæver forstand kan kun indirekte påvirke mindre børn, der ikke indgår i arbejdssammenhænge. Til gengæld er det i høj grad muligt at det kan påvises, at sproget må være en forudsætning for bevidsthedens opståen. Barnet indgår jo fra starten i relationer med sprogbrugende voksne, der hele tiden påvirker barnet sprogligt.

Da mange af de bevidsthedsteoretiske studier, som en bevidsthedsteori bør undersøgte, arbejder med sprogbrug, ligger det lige for at kræve, at et relevant bevidsthedsbegreb skal pege på en tæt sammenhæng mellem sprog og bevidsthed. Jeg vil her forsøge at udvikle et bevidsthedsbegreb, der er direkte sprogbaseret.

Denne sammenkobling af bevidsthed og sprog medfører, at bevidstheden både bliver en primært menneskelig psykisk form og et socialisationsprodukt.

I det efterfølgende vil jeg skitsere et bevidsthedsbegreb, der gør det muligt at udskille en psykisk størrelse og begribe den fra en ikkedualistisk, historisk, materialistisk og sprogbaseret synsvinkel. Da jeg som allerede nævnt mener, at dualismens overvindelse er et nøgleproblem vil jeg starte her.

2. Dualismens cinematisk begreb om den fremtrædende verden

I sin oversigtsartikel om bevidstheden i den nyere psykologi gør Hilgard (1980) opmærksom, at dualismens problem absolut ikke er overvundet i de

senere års overvejelser. Tværtimod ser det ud til at dualismen stort set accepteres. Hilgard anbefaler, at »den nye dualisme« kun ses i et heuristisk perspektiv og ikke i et metafysisk. Herved undgår man, ifølge Hilgard, de problemer der opstår hvis man antager, at der faktisk eksisterer to (mere eller mindre) ligeberettigede sfærer: den mentale og den fysiske. Den heuristiske løsning på problemet består i at afskrive eksistenssfærerne og i stedet tale om et dobbeltsprog, det mentale og det fysiske, der ikke i sig selv forpligter til en bestemt løsning på det metafysiske eksistensproblem.

Dette forekommer mig ikke at være tilfredsstillende. For det første er »den nye dualisme« i vid udstrækning af erkendt metafysisk tilsnit, og for det andet er der en tendens til at dobbeltsprogsideen kun tjener som besværgelse, der skal bortmane dualismekritikken i tilfælde, hvor denne ellers forekommer at være berettiget. Men hvad er det egentlig dualismen hævder om sjælen, psyken eller bevidstheden?

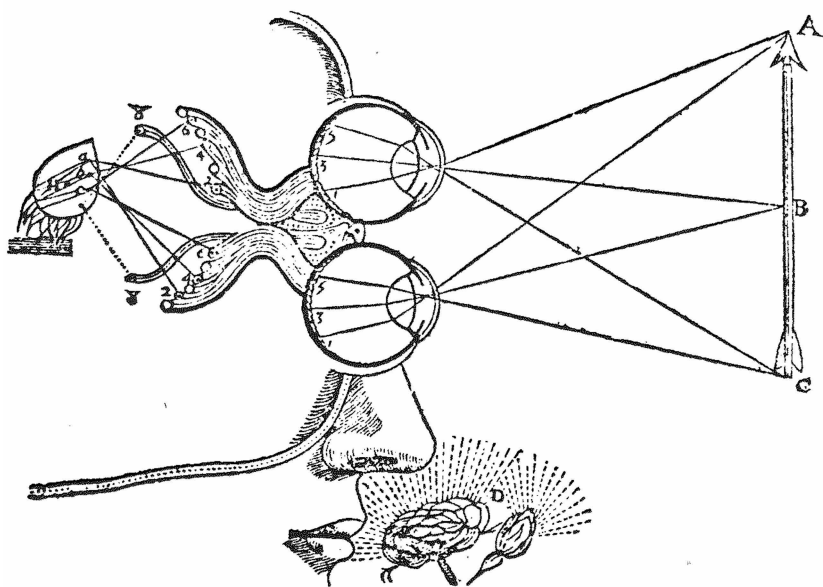
I Ryles analyse (1949) af begrebet om psyken (mind) betegnes den dualistiske doktrin som »Descartes' myte« om »ånden i maskinen«, og han mener, at den officielle doktrin hævder, at mennesket både er eller har psyke og legeme. Legemet (herunder især hjernen) er en i rummet udstrakt genstand, der er underkastet de samme mekaniske lovmæssigheder som alle andre fysiske genstande. Hertil kommer, at legemet og dets fungeren er offentligt tilgængeligt for observation. Psyken derimod er ikke en i rummet udstrakt genstand, og dens operationer er ikke underkastet mekanisk-fysiske love. Psykens virksomhed er ikke offentlig tilgængelig – kun den pågældende person selv har tilgang til de private, subjektive tilstande og processer i psyken. Ryle skriver med henblik på de to aspekter ved en person (s. 14):

»Det er almindeligt at udtrykke denne tvedeling i hans to liv og hans to verdener ved at sige, at ting og hændelser der tilhører den fysiske verden herunder hans eget legeme er ydre, mens virksomheden i hans egen psyke er indre. Denne modstilling mellem ydre og indre er selvfølgelig ment som en metafor, idet psyker der jo ikke eksisterer rumligt følgelig ikke kan beskrives som værende spatialt indenfor noget andet eller som havende noget gående inden for sig spatialt indeni dem selv. Men tilbagefald fra denne gode intention er hyppige og man finder teoretikere, der spekulerer på hvordan stimuli, hvis fysiske kilder er centimeter eller kilometer borte fra en persons hud, kan genere mentale responser indenfor sin hjerneskal. Eller man spekulere over hvordan beslutninger taget indenfor hans kranium kan igangsætte bevægelser i hans lemmer.«

Ryle påpeger her en meget vigtig konsekvens af dualisme, nemlig den deraf følgende opsplitning i ydre og indre, hvor prysken og det psykiske lokaliseres i (eller som) det indre. Ryle underdriver dog betydningen af psykens placering i det indre, når han fremfører, et der er tale om en metafor. Descartes (1650) var klar over lokaliseringsproblemet. Han søgte (uden held⁵) at komme uden om problemet ved at hævde, at sjælen på en gang var forenet

med alle dele af legemet og dog i særlig grad knyttet til det lille organ, koglekirtlen, midt i hjernen. I nedenstående figur (figur 1), der stammer fra Descartes afhandling om mennesket fra 1633 ses koglekirtlen med dråbeform til venstre i billedet. Pilen til højre i billedet påvirker øjnene og de to påvirkningsmønstre fortsætter op i hjernen og samles ved koglekirtlen, der selv har en kompliceret funktionsmåde. Det er på dette sted at man/sjælen har en indirekte tilgang til omverdenen. Der er ikke tale om en metaforisk lokalisering – og selv om kendsgerningerne har overhalet Descartes opfattelse af hjernens fysiske funktionsmåde, er han stadig lige aktuell hvad angår det psykiskes lokalisering i hovedet eller hjernen.

For Ryle var det magtpåliggende at vise, at den almindelige sprogbrugs mentale vokabular ikke referer til noget inde i hovedet på sprogbrugerne. I denne dualistiske forstand eksisterer psykens private, subjektive foreteelser ikke. Ryles forsøg på at tolke det psykiske ind i offentlig tilgængelige kategorier udsprang formodentlig af den tidsånd hvor behaviorismen dominerede. Det jeg finder problematisk er den cartesianske dualismes tendens til solipsistisk skepticisme.



FIGUR 1. Skematisk fremstilling af hvorledes sjælen i koglekirtlen får tilgang til verdens objekter. Træsnit i Descartes »Traité de l'homme« fra 1633.

Den cartesianske dualisme må nødvendigvis hævde, at vi kun indirekte har tilgang til vores omverden. Hvis vi tror eller synes, at vi har bevidsthed om noget i omverdenen, så tager vi på en måde fejl, idet alt hvad der foreligger for os er repræsentationer (eller hvad man du foretrækker at kalde dem) af omverdenen. Men har man først taget det skridt at henføre de fra omverdenen adskilte bevidsthedsfænomener til den indre verden, medfører dette automatisk, at man ikke kan være sikker på at det der foregår på den indre scene har nogen overensstemmelse med den ydre verden. Hvad berettiger mig overhovedet til at hævde, at der er en ydre verden – det eneste jeg kender til er jo min egen indre scene. Herved har man bevæget sig skepticismen til en ren solipsisme.

Det er denne filmværredmodel⁶ af menneskets tilgang til omverdenen jeg betegner som det cinematisk begreb om den fremtrædende verden. Indenfor den cinematisk ramme vil man være tilbøjelig til at opfatte bevidsthed enten som en slags beskuen af repræsentationer, sansninger, indtryk, ideer, billeder eller lignende på den indre scene eller som selve rummet/scenen hvori bevidsthedsfænomenerne fremtræder (jfr. at man siger at noget er i bevidstheden).

Er det ikke for letkøbt, når man i sin kritik griber tilbage til en flere hundrede år gammel teori? Jeg har her kun fremdraget Descartes' teori fordi urimelighederne er så iøjnefaldende. Når lignende teorier ligger gemt i for eksempel den nyere kognitive psykologis computerinspirerede vokabular, er det langt sværere at afdække urimelighederne. Nogen har dog selv draget konsekvenserne af deres teorier og bekender sig åbenlyst til et cinematisk synspunkt. For eksempel afslutter den kendte neurofysiolog V. B. Mountcastle sin artikel »The View Form Within: Pathways to the Study of Perception« således (1975, s. 131):

»Enhver af os lever indenfor sin egen hjernes univers – fængsel. Projicerende fra verden fungerer millioner af skrøbelige sensoriske nervefibre, indgående i grupper unikt tilpassede til at opsamle de energimæssige tilstande i verden omkring os: varme, lys, tryk og kemiske sammensætninger. Dette er alt hvad vi har direkte kendskab til; alt andet er logisk følgeslutning. De sensoriske stimuli, der når frem til os, er overført ved perifere nerveender, og neurale replikationer af dem er ekspederet igennem hjerne til den cerebrale cortex' grå kappe. Vi anvender dem til at forme dynamiske og kontinuert opdaterede neurale kort over vores placering og orientering i den ydre verden og over hændelser i denne. På sansningens plan er dit billede og mit billede praktisk taget ens og kan let identificeres gensidigt gennem verbale beskrivelser eller almindelige reaktioner. Men over dette er ethvert billede sammensat med genetisk og oplagret erfaringsmæssig information, der gør enhver af os unikt private. Fra denne komplekse helhed konstruerer enhver af os på et højere perceptuelt oplevelsesplan – fra mit synspunkt i hjerneregioner som parietallappen – sit eget helt personlige syn indenfra.«

Der er som det fremgår ikke nogen afgørende forskel mellem Mountcastles og Descartes' synspunkter. Mountcastle lader selvfølgelig ikke interaktionen mellem hjerne og psyke foregå via koglekirtlen, og formodentlig har han ingen klar ide om hvad det psykiske er – måske kan han ikke godtage Descartes definition af sjælen som tænkende, ikke-udstrakt ting. Helt klart er det dog at Mountcastle ikke er solipsist, idet han regner med at vort billede af verden korresponderer mere eller mindre med den faktiske verden.

Men hvordan vil Mountcastle mon argumentere imod, at der foretages solipsistiske konklusioner fra hans cinematisk principper? I første omgang er det tænkeligt, at han ville fremføre, at korrespondansen mellem den indre og den ydre verden opretholdes gennem de neurale processer fra sansorganerne til hjernen, idet disse er underlagt lovmæssigheder. Der er altså en kausal forbindelse mellem ydre og indre. Dette er dog kun en skinløsning – blandt andet fordi solipsisten straks med rette vil gøre opmærksom på, at opfattelsen af de neurale processer jo selv findes i den indre verden og kan således ikke i sig selv berettige til at drage sikre konklusioner om den ydre verden.

Problemet er, at har man først lukket sig inde i den indre verden så er det uhyre vanskeligt at komme ud igen. Popper, som også er ude i et dualistisk ærinde (blandt andet sammen med Eccles - fjr. Popper & Eccles 1977) kender problemet, og han afviser (1972) solipsismen ved at henvise til at denne opfattelse er i modstrid med al sund fornuft og enhver form for videnskabelig forskning. Han mener dog ikke, at der kan fremføres noget egentligt tvingende argument mod solipsismen – man skal blot ignorere den⁷.

Genspejlingsteorien i den østeuropæiske materialistiske psykologi har heller ikke undgået den cinematisk opfattelse af den fremtrædende verden. Et centralt problem for en materialistisk psykologi må naturligvis være at vise den uadskillelige sammenhæng mellem bevidsthed og væren. Arbejdet med dette vigtige problem medfører dog ikke i sig selv (nødvendigtvis) at den cinematisk dualisme undgås. Udtrykket »genspejling« lægger umiddelbart op til et cinematisk perspektiv, hvor omverdenen spejles i menneskets psyke/hoved, men det kan selvfølgelig opfattes metaforisk. Leontjew (1977) arbejder dog åbenlyst med en billedforståelse af bevidsthed og genspejling. Han skriver (s. 186):

»... menneskets bevidsthed i dens umiddelbarhed er det billede af verden, der udfolder sig selv for ham, et billede i hvilket han selv, hans handlinger og tilstande er inkluderet.«

Rubinstein (1957), som selv anfører at bevidstheden er et billede af omverdenen, er formodentlig klar over billedmetaforens farer, og han forsøger derfor at omtolke billedbegrebet. Han skriver (s. 34):

»At fornemmelsen, iagttagelsen, bevidstheden er billeder af den ydre verden betyder i den dialektiske materialismes genspejlingsteori, at deres erkendelsesteoretiske indhold ikke kan løsrives fra deres genstand. Bille-

det er ikke en ideal ting, der eksisterer ved siden af genstanden, men netop genstandens billede.«

Rubinstein adskiller først billedet/bevidstheden fra den ydre verden, men straks derefter forsøger han at samle dem igen. Denne samling ser ikke holdbar ud, men Rubinstein er nødt til at fastholde den, idet han ellers vil stå nøjagtig samme sted som filmlærredmodellens tilhængere. Han gør det klart, at for eksempel den repræsentative realisme (der også er en slags genspejlingsteori) netop tager fejl fordi den går ud fra en adskillelse og ydre modsætning mellem billedet og omverdenen. Fejlen er (s. 35):

»Man forudsætter på forhånd, at fornemmelsen og iagttagelsen kun er subjektive dannelser, hvis forhold til tingene, til den objektive virkelighed, kun er ydre. I virkeligheden deltager tingene imidlertid i selve dannelsen af fornemmelserne. Fornemmelserne, der opstår som resultat af tingenes påvirkning af sansorganerne, af hjernen, er genetisk forbundet med tingene.«

Rubinsteins påtegning af forbindelsen mellem billede og omverdenen via medierende fysiske processer er som jeg nævnte i forbindelse med Mountcastles synspunkter ikke et godt argument imod den idealistiske solipsisme. Rubinstein fremhæver selv, at hvis man overhovedet én gang erklærer billederne for rent subjektive størrelser, så vil ethvert forsøg på at bryde ud til den ydre verden være forgæves. Han må derfor insistere på forbindelsen mellem billede og omverden (s. 36):

»Sagen er, at billedet ikke eksisterer som en ideal genstand, adskilt fra den materielle genstand eller stillet på dennes plads, men som *genstandens billede*. Genstandens billede er ikke dens tegn. Billedet som sådan, uden relation til genstanden, hvis genspejling det er, eksisterer ikke. Vi iagttaget ikke *billeder*, men genstande, materielle ting, i billeder. Man kan ikke skille billedet fra genstanden uden at ødelægge selve billedet. Den primære vej fører ikke fra bevidstheden til tingen, men fra tingen til bevidstheden.«

For mig ligner denne udlægning af billedmetaforen en besværgelse. Der er på en gang tale om en bibeholdelse og en nedbrydning af selve billedbegrebet. Man kan ikke på en gang hævde, at vi ser genstande i billeder og samtidig benægte, at vi ser billeder af genstande. Selv om Rubinstein forsøger at undgå de cinematiske faldgruber, ser det ud til at genspejlings- og billedmetaforens egen logik tvinger ham ud i uklarheder. Han har med genspejlings- og billedmetaforen indført adskillelsen mellem den ydre og den indre verden og hans forsøg på at overvinde adskillelsen igen fører kun til nye problemer⁸. Igen vil jeg pointere, at det er henføringen af bevidstheden/bevidsthedsfænomenerne til en indre verden i hovedet eller hjernen, der skaber problemer.

Man kunne nu spørge hvorfor oprettelsen af den problemskabende indre, subjektive verden forekommer mange at være så selvindlysende rigtig.

3. Cinematismens opkomst

Anlægger man en fænomenologisk synsvinkel og forsøger uden forudindtagne standpunkter at beskrive hvordan den fremtrædende verden på et givet tidspunkt foreligger, må man nok indrømme, at vores omverden ikke fremtræder for os i form af billeder, repræsentationer eller genspejlinger. Og den fremtrædende verden forekommer os heller ikke at være lokaliseret i hovedet eller hjernen som en indre verden. Selv hvis vi inddrager sådanne foreteelser som smerte, forestillingsbilleder og indre tale er det i høj grad et spørgsmål, hvad vi mener, hvis vi går med til at beskrive dem som billeder i hovedet – jeg vil dog i det følgende koncentrere mig om den fremtrædende omverden.

Et fænomenologisk øjebliksbillede giver, så vidt jeg kan se, ingen anledning til på cinematisk vis at henlægge den fremtrædende omverden til det indre filmræred. Cinematismen er altså ikke udtryk for en umiddelbar oplevelsesform, der er snarere tale om en tænkeform.

Hvad kan give anledning til den cinematiske tænkeforms opkomst? Duncker (1935) har beskæftiget sig med dette problem. Indledningvis stiller han spørgsmålene (s. 519):

Hvad overtaler mennesket til at mene, at »i grunden« har han kun »billeder« af objekter? Hvordan bliver »bevidsthed om objekter« til en »totalsum af billeder«?

Heller ikke Duncker mener, at billedopfattelsen er umiddelbart selvindlysende. I sit forklaringsforsøg henviser han til at vrangforestillinger og illusioner kan medføre, at der opstår tvivl hos den bevidste person om hvorvidt det han oplever er i overensstemmelse med de virkelige forhold. Duncker skriver (s. 527):

»På grund af illusioner og vrangforestillinger opsplittes objektet, der indtil da fremtrådte selvgivet, i to ting: Objektet med dets ontologisk uafhængige eksistens og billedet.«

Det kan ikke betvivles, at illusioner, vrangforestillinger og en række andre lignende faktorer er vigtige betingelser for den cinematiske tænkeforms opkomst, men jeg tvivler på at disse faktorer udgør de tilstrækkelige betingelser. Lad os antage at en person mener at have set et eller andet, men senere viser det sig at vedkommende har taget fejl. Hvorfor skulle konstateringen af fejltagelsen medføre at man konkluderer, at det man først »så« må være et billede i personens indre? Konklusionen følger ikke af sig selv. Andre forhold må også spille ind for at denne tænkeform skal opstå.

Peters og Mace (1967) gør opmærksom på, at det moderne vestlige menneske har svært ved at fatte, at grækerne virkelig ikke havde noget bevidsthedsbegreb – i den betydning at de ikke klassificerede fænomener som perception, forestilling, problemløsning, erindring, smerte og drøm sammen ud fra den betragtning, at de alle var manifestationer af at opleve eller være

bevidst. Peters og Mace tilføjer (s. 4):

»Historisk set forudsætter denne fremhævelse af privat oplevelse udviklingen af individualismen som en samfundsmæssig bevægelse.«

Individualismens private synsvinkel var ikke så dominerende hos bystaternes grækere, der, ifølge Peters og Mace, levede i en offentlig verden af offentlige gerninger og anliggende.

Ihvertfald de senere års tolkninger af især Aristoteles' værker synes at fastslå, at grækerne både havde et bevidsthedsbegreb og arbejdede med sjæl-legeme problematikken⁹. Caton (1973) kan således fremhæve, at det, der skiller tidligere tiders opfattelse fra den mere moderne, ikke er forbundetheden eller den manglende forbundethed mellem sjælen/psyken og verden. Forskellen ligger i den særlige måde, hvorpå forbindelsen er begrebet.

Peters og Mace mener, at Descartes' synsvinkel, i modsætning til Aristoteles', bidrog meget til at gøre privathed til et hovedkendemærke på det psykiske. Rée (1974) gør i sin bog om Descartes opmærksom på, at i det 16. og 17. århundrede, da kapitalismen begyndte at vinde fodfæste i Europa, opstod nye bevidsthedsformer og nye teorier om menneskets natur. Det nye samfundssystemes possessive individualisme adskilte, ifølge Rée, individets private, indre liv fra dets ydre, sociale attributter og førte til en hidtil uset privatisering og introjektion af menneskets opleven.

Selv om Descartes og hans periode ikke markerer en skarp afgrænsning mod tidligere synspunkter synes det rimeligt at konkludere, at først med opkomsten af vores samfundsformation bliver den cinematisk tænkeform i forbindelse med opfattelsen af det psykiske og tilgangen til omverdenen helt dominerende.

Oprettelsen af den filmlærredlignende indre verden i menneskets hoved er i virkeligheden kun den ene pol i en mere omfattende tænkeform. Den cinematisk tænkeform bliver derved kun et aspekt, der kræver en komplementering. Den cinematisk del af den samlede tænkeform vil jeg kalde »internalisme« og dennes modpol kalder jeg da »eksternalismen« – en nærmere analyse vil vise at eksternalismen faktisk har den ledende rolle i den samlede tænkeform¹⁰.

Går vi til Descartes »Meditationer« (1641), hvor han ved hjælp af den metodiske tvivl når frem til sin grundantagelse: »Jeg tænker, altså eksisterer jeg« kan man let få den tanke, at internalismen og dermed den indre verden er primær. Men på mange punkter i sin argumentation forudsætter Descartes sin teori om hjernen og om menneskelegemets funktionsmåde i det hele taget. Caton (1973), hvis studieobjekt netop er subjektivitetens opvindelse hos Descartes, argumenterer for, at dennes forkastelse af forgængernes opfattelse af sjælen til fordel for hans egen »tænkende ting« ikke fremkommer ved hjælp af tvivlen, men derimod ved hjælp teorien om menneskelegemets funktionsmåde. Descartes ved således, ifølge Caton, hvad han skal tillægge sjælen, fordi han på forhånd ved hvad han skal til-

lægge legemet. Hvis dette er rigtigt, ser det ud til at Descartes' cinematisk internalisme fremstår på baggrund af hans omfattende eksternalistiske teoridannelse om kroppens og hjernens fysiske funktionsmåde.

Generelt kan man sige, at det cinematisk synspunkt forekommer rimeligt fordi det er en del af en internalistisk-eksternalistisk tænkeform, hvor den udefra-orienterede tænkning styrker adskillelsen mellem ydre og indre. Jo mere område den fysisk-objektivistiske beskrivelse dækker, jo mere bliver den psykisk-subjektivistiske beskrivelses genstand isoleret.

Under den eksternalistiske synsvinkel beskæftiger man sig altså udelukkende med mennesker/organismer i et fysisk-objektivt regi. Da iagttagelser »udefra« af kroppens og hjernens opbygning og funktionsmåde kun afslører fysiske processer, kan eksternalismen kun beskæftige sig med disse. Behaviorismen er et forsøg på at opbygge en ren eksternalistisk psykologi. Eksternalismen drager dog hele tiden sin modpol, internalismen, med sig – om det så kun er som mørket i en »black box«.

Her er det vigtigt at bemærke, at heller ikke eksternalismen giver en dækkende beskrivelse af den fremtrædende verden. Eksternalismen må nemlig begrænse sig til verden selv det giver fra denne synsvinkel ingen mening at sige, at verden *fremtræder for en person* (her er vi jo tilbage i internalismen ifølge denne tænkeform).

Vil vi overvinde den internalistiske-eksternalistiske tænkeform, kan vi hverken tage udgangspunkt i den indre verden eller i den ydre verden – men findes der overhovedet noget alternativ?

4. Den fremtrædende verden og kategorifejltagelsen.

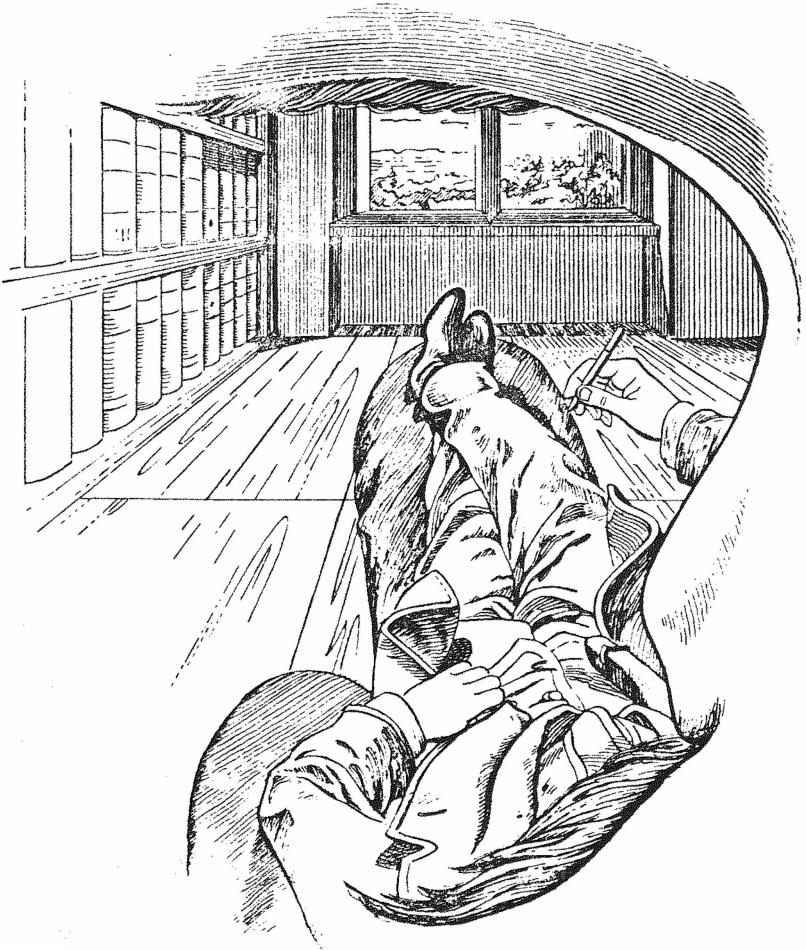
Går vi tilbage til udgangspositionen, hvor vi skulle forsøge at beskrive hvordan den fremtrædende verden på et givet tidspunkt foreligger, er det nu klart hvad vi skal forsøge at undgå: For det første skal vi undlade at reducere den fremtrædende verden til et cinematisk billede i en indre verden. Og for det andet skal vi undlade at bortreducere selve fremtrædelsesaspektet ved den fremtrædende, idet dette blot fører os ind i den eksternalistiske del af den tænkeform som vi søger at undgå.

Descartes skematiske fremstilling af hvorledes sjælen i koglekirtlen får tilgang til verdens objekter (figur 1) viser selv hvordan den eksternalistiske synsvinkel drager internalismen med sig. En skematisk fremstilling, der ikke nødvendigvis fremkalder den internalistiske-eksternalistiske tænkeform, kan dog udmærket frembringes. I figur 2 ses en sådan fremstilling af den visuelt fremtrædende verden. Fremstillingen forekommer måske at være trivielt og naivt realistisk, og den er naturligvis stadig åben for en cinematisk tolkning (jfr. Leontjews udtalelse om hvordan personen selv er inkluderet i billedet af verden)¹¹. Men ikke desto mindre fastholder den det aspekt vi er interesseret i: nemlig at verden fremtræder for en given person – og dette må fastholdes som det uomgængelige og primære faktum.

Min grundantagelse er, at en konsekvent fastholdelse af verden-som-fremtrædende-størrelse vil umuliggøre den cinematisk opfattelse af bevidstheden.

Duncker (1935) er inde på det samme. Idet han starter med det »kritiske« spørgsmål: Hvordan når man frem til at der eksisterer en verden ud over den i bevidstheden givne?, stiller han modspørgsmålet (s. 505):

»Er det virkelig kritisk? Kunne det forholde sig således, at spørgsmålet kun er kritisk med hensyn til den bevidsthedstranscenderende verden fordi det er ukritisk med hensyn til bevidstheden? Præcist hvad er bevidsthed?«



FIGUR 2. Skematisk fremstilling af den visuelt fremtrædende verden. Originalen findes som træsnit i Ernst Mach's »Analyse der Empfindungen« fra 1886. (Her er den gengivet fra Geldard 1962).

Svaret bør, ifølge Duncker, ikke angive bevidstheden som en beholder med noget i. Man bør derimod arbejde med en ide om »deltagelse i« noget. Hvor jeg taler om »fremtrædelse«, der taler Duncker om »deltagelse«. Han mener, at i en fænomenologisk analyse, der holder sig helt til de foreliggende fænomener, må man sige, at »bevidsthed« er en deltagelsestype, hvor det fænomenale selv deltager i det fænomenalt objekt.

I et analyseeksempel (s. 506-507) som Duncker kalder »fænomenologisk«, tager han udgangspunkt i fænomenet »at se«. »At se« er fænomenalt karakteriseret ved »at være åben imod« eller mere generelt, som han skriver, af »deltagelse i«. »Jeg ser et træ« er således, ifølge Duncker, ensbetydende med. »Jeg deltager (på en bestemt måde) i træet« eller »træet er givet for mig på en bestemt måde«. »Deltagelse« forudsætter, ifølge Duncker, objektet som man deltager i – med andre ord »deltagelse« skaber ikke objektet, der forbliver uberørt fænomenalt. Verdens objekter opleves som bestående uændret, skriver Duncker. Og videre skriver han, at objektets fænomale selvgivethed, som personen deltager i, fremtræder under ingen omstændigheder som billede¹².

Jeg kan i vid udstrækning erklære mig enig med Duncker, men da jeg synes, at betegnelsen »deltagelse« i flere formuleringer virker ret søgt benytter jeg i stedet »fremtrædelse«. Dette er en rent stilistisk indvendig; men hertil kommer, at jeg har en mistanke om at Duncckers insisteren på det »fænomenologiske« aspekt dækker over en manglende konsekvens i fastholdelsen af sin indsigt. I hvertfald bliver den sidste del af artiklen mere uklar, og spørgsmålet er om ikke den internalistiske-eksternalistiske tænkeform her trænger sig på.

Under alle omstændigheder mener jeg, at det er overmåde vigtigt at fastholde, at når et objekt fremtræder for en person, så er det objektet der fremtræder. Under objektets fremtræden er personen fundamental åben imod objektet. Nu kan objektet der fremtræder være mange forskellige ting. Jeg vil her koncentrere mig om de såkaldte fysiske objekter i omverdenen, men fremtrædende objekter kan også være smerte, forestillinger, tanker og lignende »mentale« objekter. Jeg anser de »mentale« objekters fremtræden for at være særdeles komplicerede at begribe, men dog er de blot særtilfælde af fremtræden i almindelighed. Hvis det viser sig muligt at begribe de ikke-mentale objekters fremtræden uden at forfalde til den cinematisk dualisme, så vil eventuelle vanskeligheder med forståelsen af de mentale objekters fremtræden ikke kunne rokke ved den cinematisk tænkeforms nedbrydning¹³.

Altså: Fremtræder et objekt for en person, så er det objektet der fremtræder. Det er ikke et billede, en repræsentation, en sansning eller en genspejling, men simpelthen objektet. Den af Duncker fremhævede indvending var, at sådanne forhold som fejltagelser og illusioner kunne føre til, at der opstod tvivl om hvorvidt det nu også var objektet i sig selv der fremtrådte – var det ikke snarere en mere eller mindre overensstemmende billede

af objektet?

Selvfølgelig må det indrømmes, at det fremtrædende objekt kan være underkastet alle mulige slags fejltagelser, vrangforestillinger, illusioner og så videre. Men berettiger dette faktisk os til at konkludere at det fremtrædende objekt er et billede i den indre verden? Så vidt jeg kan se er denne konklusion overhovedet ikke berettiget – og faktisk er det heller ikke den konklusion lægfolk almindeligvis drager. Lad os for eksempel antage at en person kommer ind i et halvmørkt værelse og ser en giftslange ligge sammenrullet på gulvet¹⁴. Personen træder tilbage, tænder lyset og ser nu at giftslangen blot er et stykke reb. Vil denne person konkludere, at det vedkommende først så var et billede i den indre verden? Sandsynligvis ikke. Personen tog blot fejl, og ved at tænde lyset viser vedkommende kendskab til et uhyre vigtigt aspekt ved den fremtrædende verden, nemlig at objekternes fremtræden altid er underlagt betingelser. I dette tilfælde var det en vigtig betingelse for objektets fremtræden som giftslange at det var halvmørkt i værelset.

For beskrivelse og forklaring af den fremtrædende verden er netop betingelsessynsvinklen meget vigtig. Det er denne synsvinkel der på en gang gør det muligt at acceptere at der må skelnes mellem det fremtrædende objekt og den faktisk foreliggende størrelse og gør det muligt at undgå en cinematic tolkning af det fremtrædende objekt¹⁵. Betingelserne for en given størrelses fremtræden er mangfoldige både i antal og type.

Hvis vi for eksempel går tilbage til figur 2 med den skematiske fremstilling af den visuelt fremtrædende verden, så kan vi koncentrere os om blyanten i den afbillede persons hånd. En betingelse for at denne størrelse kan fremtræde visuelt for ham er, at der er lys i rummet, at han holder den frem foran øjnene og så videre. Dette er betingelser der er knyttet til verden udenfor hans krop. Andre betingelser er, at hans øjne skal fungere på en bestemt måde og det samme skal hans hjerne. En hjerneskade kan bevirke at størrelsen enten ikke fremtræder eller fremtræder i forvrænget form. Endnu andre betingelser er at han skal have den viden, der gør det muligt for ham at se at størrelsen er en blyant, og han skal følgelig tidligere i sit liv have lært noget om blyanter. Og så videre.

Objekters fremtræden er altså altid underkastet en lang række betingelser. Jeg ser ingen særlig grund til at lægge begrænsninger hvad angår betingelsernes antal eller art. Betingelserne kan være knyttet såvel til personens legeme (herunder hjernen) som til omverdenen udenfor legemet, og de kan være knyttet både til fortidige og nutidige forhold. Endvidere kan betingelserne være af den slags, der beskrives med et mentalt vokabular, eller af den slags, der beskrives med et fysisk vokabular. Hvad er derimod kræver varsomhed er indføring af betingelserne i kausale årsagssammenhænge, da man herved kan blive tvunget ud i en internalistisk-eksternalistisk tænkeform¹⁶.

Selv om et bestemt funktionsmønster i hjernen kan vises at være betin-

gelse for et objekts fremtræden for personen, medfører dette ikke at man uden videre kan sige, at funktionsmønsteret er årsag til blyantens fremtræden. Hvis man nemlig med termen »årsag« mener, at hjerneprocesserne påvirker psykiske processer i hovedet i en fysisklignende årsag-virkning kæde, så har man uundgåeligt oprettet den cinematisk indre verden, der står i kausal forbindelse med den ydre verden gennem en række nerveprocesser i sanseorganer og hjerne. Med andre ord man er tilbage i den internalistiske-eksternalistiske tænkeform.

Igen kan det konstateres at den cinematisk-dualistiske synsvinkel på forholdet mellem hjernen og det psykiske meget let kommer i stand. Det er derfor på sin plads at fremdrage endnu et forhold der bevirker dette, nemlig »kategorifejltagelsen«.

Ryle (1949) nåede frem til at Descartes' myte blandt andet opstod, fordi man tog fejl af hvilken slags kategori man kunne henføre det psykiske under. Den cartesianske kategorifejltagelse betår i at henfører psykiske størrelser til substans- og tingskategorier, der egentlig kun er beregnet til fysiske størrelser. Ryle skriver (s. 21):

»Forskellene mellem det fysiske og det mentale blev således repræsenteret som forskellige indenfor den fælles ramme af kategorierne »ting«, »stof«, »egenskab«, »tilstand«, »proces«, »ændring«, »årsag« og »virkning«. Psyker er ting, men en anden slags ting end legemer; mentale processer er årsager og virkninger, men en anden slags årsager og virkninger end legemlige bevægelser. Og så videre.«

Det er, mener Ryle, denne kategorifejltagelse der skaber de utallige problemer i udforskningen af det psykiske, der forvandles til »spøgelset i maskinen«, hvor spøgelset på en gang er forskelligt fra maskinen, men dog er en slags ting ligesom maskinen. Ryle benægter ikke at der eksisterer psykiske størrelser, men han benægter med rette at disse størrelser tilhører samme slags kategorier som de fysiske størrelser. Hvis man for eksempel siger »der foregik mentale processer«, kan dette, ifølge Ryle, ikke referere til størrelser af samme slags som udsagnet »der foregik fysiske processer«, og følgelig er det meningsløst at ville sammenføje (eller adskille) de to slags størrelser.

I sine skarpsindige analyser af vores mentale vokabular formår Ryle flere gange at vise, at psykiske størrelser kan og skal begribes i andre kategorier end de cinematisk dualistiske. For eksempel kan han vise at en lang række mentale betegnelser skal forstås dispositionelt. Men alt i alt forekommer det mig, at Ryle er for behavioristisk inspireret (selv om hans »behaviorisme« er af filosofisk-logisk karakter) – og hans kategorielle bestemmelse af de forskellige psykiske størrelser er langt fra omfattende og dybtgående nok.

Hvis vi ser på den kategorielle placering af størrelserne i den fremtrædende verden, skal tre størrelser placeres: »Personen«, »verden/objekterne«

og »fremtrædelsen«. »Personen« må ihvertfald placeres under en række fysiske, psykologiske og sociale kategorier (selvfølgelig på en sådan måde at den cinematisk dualisme undgås). Også »verden/objekterne« må placeres under en lang række af kategorier som objekterne nu engang tilhører (idet man også her må undgå den cinematisk dualisme). Men den altafgørende størrelse er i denne forbindelse »fremtrædelsen«. »Fremtrædelsen« må ikke placeres under kategorier der medfører, at den bliver en psykisk proces eller tilstand i et cinematisk univers. Men findes der noget alternativ?

Lad os se på sammenhængen mellem person, fremtrædelse og verden. Personen har tilgang til verdens størrelser, idet objekterne fremtræder for personen (underlagt de givne betingelser). En omverdensstørrelses fremtræden for en given person er ikke en substans, en egenskab, en proces eller en tilstand; der er snarere tale om en forbindelse til, en åbenhed over eller en deltagelse i det fremtrædende objekt. Derfor er det rimeligt at knytte fremtrædelsen til relationskategorien. At sige at en størrelse fremtræder for en person er det samme som at sige, at der er en bestemt slags relation mellem personen og størrelsen.

Med hensyn til fremtrædelsens forbindelse med den cinematisk dualisme kan vi nu sige, at den cinematisk lokalisering i en indre verden undgås fordi fremtrædelsesrelationen er (eller kan være) mellem personen og omverdenen. Dualismen undgås fordi fremtrædelsesrelationen simpelthen tilhører en anden kategori end hjerneprocesserne.

5. Det relationelle bevidsthedsbegreb.

Ved at tage udgangspunkt i fremtrædelsesrelationen må det være muligt at udvikle et ikke dualistisk bevidsthedsbegreb. Men vil det også være muligt at udvikle et bevidsthedsbegreb, der afgrænser bevidstheden som et primært menneskeligt, sprogafhængigt socialisationsprodukt, således at også de resterende tre krav til bevidsthedsbegrebet opfyldes?

Det ligger lige for at bestemme bevidstheden som alt hvad der på et givet tidspunkt fremtræder for personen. Denne brede opfattelse af bevidsthed har været fremherskende herhjemme. Alfred Lehmann (1910) har givet følgende definition (s. 143):

»Bevidsthed er indbegrebet af alle de sjælelige tilstande (Fornemmelser, Forestillinger, Følelser) og Virksomheder (opmærksomhedsanspændelse i forsk. retning), som Individet i det enkelte Moment kan iagttage hos sig selv.«

En definition i denne retning er ikke brugbar her¹⁷. Først og fremmest tenderer dette bevidsthedsbegreb mod en cinematisk dualisme (eller endnu videre mod solipsisme). Idet den fremtrædende verden formodentlig let reduceres til »fornemmelser«, der er sjælelige tilstande i en persons hoved. Dernæst er bevidstheden ikke en primært menneskelig psykisk størrelse.

Lehmann gør selv opmærksom på, at det han kalder »bevidsthed« må antages at forekomme hos de levende væsner der besidder et til hjernen svarende centralnervesystem. Følgelig kan det tænkes, skriver han videre, at så lavt stående dyr som muslinger har bevidsthed. Lehmanns bevidsthedsbegreb viser således heller ikke bevidstheden som et sprogafhængigt socialisationsprodukt.

Et relevant bevidsthedsbegreb kan ikke være så omfattende som det Lehmann gør sig til talsmand for. Men frem for alt finder jeg det uheldigt at sætte den fremtrædende verden lig med bevidstheden (hvorved den cinematisk tænkeform trænger sig på). Bevidsthedsbegrebet må knyttes til fremtrædelsesrelationen som en særlig type af fremtrædelsesrelationer. Vi må regne med at mange organismer står i en fremtrædelsesrelation til verden – altså at verden fremtræder for dem (underlagt betingelser). Bevidsthed kan derfor bestemmes som en bestemt slags organisme-verden fremtrædelsesrelation, nemlig den der er et primært menneskeligt, sprogafhængigt socialisationsprodukt.

Det bevidsthedsbegreb jeg her vil forsøge at antyde konturerne af ligger både i forlængels af og adskiller sig fra den danske fænomenologiske begreb. Tranekjær Rasmussen (1956) fastslår, at når han taler om at noget er i bevidstheden eller i bevidsthedslivet skal dette blot udtrykke (s. 21):

». . . at noget er os bevidst, at vi f.eks. ser et bord, hører telefonen ringe, lugter at noget brænder, tænker på, hvad et uåbnet brev indeholder, o.s.v., o.s.v.

Min måde at tale på forudsætter *ikke* eller indebærer *ikke* et mystisk begreb: »bevidsthed« og et andet mystisk begreb: »genstand« og et endnu mere mystisk begreb: »relation mellem bevidsthed og genstand«, selv om mine sætninger rent grammatisk kunne synes at forudsætte sådan noget. Ved denne måde at tale på vises der direkte hen til dagliglivets emner og situationer, sådan som de foreligger for os i dagliglivet, og ikke til noget som helst andet.«

I citatet forkastes den cinematisk opfattelse af bevidsthed. Bevidstheden kan ikke stilles overfor sin genstand i nogen rumlig forstand – og det er formentlig dette forhold Tranekjær Rasmussen har i tankerne, når han taler om den mystiske relation mellem »bevidsthed« og »genstand«. Bemærk at det netop heller ikke er en sådan relation jeg beskæftiger mig med. Fremtrædelsesrelationen er ikke en relation mellem psyken/bevidstheden og verden/genstanden. Fremtrædelsesrelationen er mellem personen/organismen og verden/genstanden, og bevidstheden er her ikke en psykisk entitet der står i relation til verden/genstanden. Bevidstheden *ER* derimod en bestemt slags relation.

Jeg er også enig med Tranekjær Rasmussen, når han skriver, at det ved fænomenologisk beskrivelser gælder om så nøje som muligt at beskrive det som vi i et givet tidsrum er os bevidst uden at forfalde til at beskrive hvad

der fra en anden synsvinkel kunne siges egentlig at foreligge eller hvad andre personer ville sige egentlig forelå. Men jeg er betænkelig ved at også begrebet »genstand« (i ovenstående citat) opfattes som mystisk.

I forbindelse med diskussion af sondringen mellem »genstanden som bevidsthedsfænomen« og »selve genstanden« gør Tranekjær Rasmussen opmærksom på, at det for mange mennesker er en absurd tanke at genstanden selv kan siges at karakterisere bevidsthedslivet; man vil gerne skelne mellem bevidsthedsfænomenet om genstanden og selve genstanden. Tranekjær Rasmussen spørger (s. 29-30):

»Men hvordan bærer disse mennesker sig ad med at skelne mellem »bevidsthedsdannelserne« eller »bevidsthedsfænomenerne« og »selve genstanden« uden at »selve genstanden« er dem bevidst og altså dermed ifølge deres egen sprogbrug må siges at være et bevidsthedsfænomen? Hvordan kan man hævde, at »bevidsthedsfænomener« er en slags udgangspunkter, som ved tydning eller en anden slags fortolkning viser hen til »selve genstanden«, uden at denne også på een eller anden måde må være en bevidst?«

Igen er jeg enig med Tranekjær Rasmussen, men kun hvis polemikken er rettet imod en eller anden slags cinematisk dualisme, der jo vitteligt har besvær med at få tydet sig frem til selve genstanden. Det er kun i denne sammenhæng, at det Tranekjær Rasmussen kalder »den solipsistisk-realistiske fejltagelse«, der består i adskillelsen af bevidsthedsfænomen og genstand, faktisk er en fejltagelse.

Man kan nemlig udmærket skelne mellem det fremtrædende objekt og den faktisk foreliggende omverdensstørrelse. At denne skelnen er mulig kræver ikke dybsindige argumenter: Enhver der har prøvet at tage fejl (jfr. slageeksemplet ovenfor) ved at det er rigtigt. Men det der fremtræder for os reduceres ikke som følge af denne skelnen til bevidsthedsfænomener i personens bevidsthed/hoved. Vi må fastholde, at objektets fremtræden for os er underlagt betingelser. Disse betingelser kan medføre, at en given størrelse fuldstændig kan være fordrejet i sin fremtræden for os. Følgelig kan vi skelne mellem det fremtrædende objekt og den foreliggende størrelse (»selve genstanden«). Men det fremtrædende objekt er ikke adskilt fra den foreliggende størrelse ved at være lukket inde i et cinematisk bevidsthedsrum. Det fremtrædende objekts fremtræden er blot underlagt en række betingelser, som vi i vid udstrækning kan ændre, hvis vi ønsker at undgå fejltagelser eller opnå mere omfattende viden.

Selv om mit forsøg på at udarbejde et relevant bevidsthedsbegreb ligger i forlængelse af den danske fænomenologiske tradition, må jeg understrege at den udifferentierede fastholdelse af ideen om den solipsistisk-realistiske fejltagelse ikke er rimelig – tværtimod forekommer den mig at stille døren på klem for en subjektivistisk-idealistisk tendens¹⁸.

Tranekjær Rasmussens omtale af »relation mellem bevidsthed og gen-

stand« som mystisk er formodentlig også rettet imod det man kan kalde det intentionelle bevidsthedsbegreb. Dette begreb har forbindelse til aktpsychologien og videre til Brentano og den husserlske fænomenologi. Herhjemme har især Sigurd Næsgaard (se f.eks. Næsgaard 1922) arbejdet med dette bevidsthedsbegreb. Generelt kan man med O'Neil (1968) karakteriseres denne synsvinkel på følgende måde: Aktpsychologien lægger vægt på, at de psykiske/mentale størrelser skal opfattes som aktiviteter eller med aktivitetstiliggende præg. Dette medfører, at det psykiske bliver sanseprocessen snarere end det sansede, den perceptuelle aktivitet snarere end det perciperede, bedømmelsen snarere end det bedømte og føleaktiviteten snarere end det følte.

Umiddelbart forekommer det rimeligt at sige, at fremtrædelsesmåder som »at se«, »at høre« og »at føle« er psykiske/mentale/bevidsthedsmæssige aktiviteter. Men hvis man på nogen som helst måde lokaliserer disse psykiske aktiviteter i en indre verden i cinematisk-dualistisk regi, medfører denne lokalisering at også de fremtrædende objekter må lokaliseres sådan. Ræsonnementet er følgende: Hvis en psykisk aktivitet, der foregår i en persons hoved/psyke, skal kunne gribe og bearbejde et objekt, så må dette objekt nødvendigvis allerede befinde sig i personens hoved/psyke. Man kan nemlig under ingen omstændigheder tænke sig, at en persons psykiske aktivitet rækker ud af hovedet og griber fat om en størrelse i omverdenen.

Aktpsychologien har givetvis en mængde vigtige iagttagelser at byde på (jfr. Stout 1909), men man må nok give Tranekjær Rasmussen ret når han (1953) karakteriserer adskillelsen mellem bevidsthedsaktiviteten og genstandene som ubegribelig. Hvis man vil karakterisere bevidstheden som en rettedhed, der intentionalt inkluderer et objekt i sig¹⁹, må dette ihvertfald ikke medføre, at bevidstheden opfattes som en psykisk aktivitet i personers hoveder. Alternativet er for mig at se at man indser, at bevidsthed slet ikke er en aktivitet men relation. Men hvis bevidsthedsbegrebet skal være relevant på den her angivne måde må det ikke sættes lig med fremtrædelsesrelationen, herved omfattes for stort et område. Bevidsthed må være en bestemt slags organisme-verden fremtrædelsesrelation.

Hvis bevidstheden er en primært menneskelig psykisk form, kan vi starte fastlæggelsen af det relationelle bevidsthedsbegreb ved at udskille det aspekt ved den fremtrædende verden der adskiller dyr fra mennesker. Ifølge Marx og Engels (1845/46) indtræder dyr ikke i relationer med noget – forstået på den måde, at for dyret eksisterer dets relation til andre ikke som relation. Leontjew (1959), som arbejder videre ad denne linie, mener at hos dyrene genspejles/fremtræder genstandene ikke adskilt fra deres forhold til dem, og han skriver (s. 311):

»Med fremkomsten af den bevidste væren begynder en ny og højere etape i udviklingen af det psykiske. I modsætning til den enkle psykiske genspejling, som vi møder hos dyr, er den bevidste genspejling en genspej-

ling, hvor den genstandsmæssige virkelighed er adskilt fra dens øjeblikkelige forbindelse til subjektet, og hvor de konstante objektive egenskaber i omverdenen bliver fremhævet.

I den bevidste væren smelter virkelighedens afbildning ikke sammen med subjektets oplevelse; det genspejlede bliver ligesom »sat frem« for subjektet.«

Følger vi denne tankegang kan vi sige (idet »genspejling« udskiftes med »fremtræden«), at ved den enkle fremtræden, som også forekommer hos dyr, fremtræder den foreliggende størrelse for dyret, men uden at en adskillelse mellem subjekt og objekt er etableret. Bevidsthed er den fremtrædelsesrelation der involverer en adskillelse mellem subjekt og objekt.

I den menneskelige bevidsthed, skriver Leontjew, adskilles en given virksomhed fra sin genstand. Genstandene kommer til at fremstå i deres konstante forhold til kollektivets behov og virksomhed, mener han i forbindelse med en diskussion af bevidsthedens tidligste opkomst hos menneskene. Piaget (1974) er inde på lignende tanker i en diskussion af bevidsthedsdannelse hos børn. Piaget viser, hvorledes bevidsthedsdannelse/bevidstgørelse hos børn omkring deres egne handlinger netop sker i en subjekt-objekt adskillelse, og afslutningsvis skriver han (s. 353):

»Som opsummering kan siges, at studiet af bevidsthedsdannelsen har ført os til at placere denne i det generelle perspektiv af det cirkulære forhold mellem subjekt og objekt. Subjektet lærer kun sig selv at kende ved at handle overfor objektet og dette bliver kun kendt som et resultat af de handlinger der udføres overfor det.«

Bevidsthed som en subjekt-objekt relation implicerer en viden eller erkendelse af objektet som derved sættes frem for subjektet. Men hvori består egentlig subjekt-objekt adskillelsen? Hvordan sættes det fremtrædende objekt frem foran subjektet? Jeg tror det enkle svar er, at subjekt-objekt adskillelsen oprettes i og med at en given størrelse i sin fremtræden for en person fremtræder *som* noget for subjektet. Det fremtrædende objekt er sat frem for subjektet simpelthen ved at fremtræde *som* et mere eller mindre bestemt objekt for subjektet.

En definition af bevidsthed kan nu fremføres: Bevidsthed er en primært menneskelig organisme-verden fremtrædelsesrelation, der er karakteriseret ved at objektet fremtræder *som* et mere eller mindre bestemt objekt for et subjekt.

6. Som-relationen og de psykiske forarbejdningsprocesser

Ved bevidsthedens fremkomst bliver organisme-verden fremtrædelsesrelationen yderligere karakteriserbar som en subjekt-objekt relation, hvor ob-

jektet fremtræder som noget for et subjekt. I og med at objektet fremtræder som noget etableres subjekt-objekt relationen – eller med andre ord: subjekt-objekt relationen er en som-relation²⁰.

Strategien med henblik på udviklingen af det relevante bevidsthedsbegreb må herefter være at sandsynliggøre, at som-relationen er en sprogbaseret størrelse. Det vil sige, at kun for et sprogforbrugende væsen kan et objekt fremtræde som noget. Det vil nemlig følge af denne påvisning at bevidsthed er et socialisationsprodukt, der for børns vedkommende oprettes i deres omgang med sprogbrugende voksne samfundsmedlemmer. Og herved er de opstillede krav til et relevant bevidsthedsbegreb blevet opfyldt.

I den sen-wittgensteinske dagligsprogfilosofi er det almindeligt at argumentere for at al fremtræden er »fremtræden som«. Vesey (1955) formulerer dette i et slogan: »At se er at se som«. Hvis en person ser noget overhovedet, må dette »se ud som noget« for personen, mener Vesey, som tilføjer at dette noget kan være vagt og ubestemt. Subjekt-objekt relationens etablering er uafhængig af objektets grad af bestemthed, når blot dette objekt er et »noget«, hvorved det er adskilt fra subjektet. Vesey hævder, at det er svært at se nogen mening i påstande om at noget ikke ser ud som eller ligner noget som helst. Udsagn af typen »Jeg så det, men jeg så det ikke som noget« forekommer Vesey at være selvmodsigende.

Jeg vil give Vesey ret i, at en person der i en given situation siger »Jeg ser det, men jeg ser det ikke som noget« er selvmodsigende. Men jeg vil fastholde, at fænomenet »en størrelse fremtræder uden at fremtræde som noget« er hyppigt forekommende. Hos dyr, der ingen bevidsthed har, og hos småbørn, hvor en bevidsthed endnu ikke er etableret, fremtræder verdens størrelser uden at fremtræde som noget. Og det samme fænomen vil jeg hævde forekommer ved en række »bevidsthedsforstyrrelser«.

Hvis Vesey havde ret ville det være umuligt at tale om og tænke sig dyr, børn og »bevidsthedsforstyrrede« personer uden bevidsthed (i den her anvendte betydning). Det ville være umuligt at forestille sig en udvikling (og afvikling) af bevidsthed, fordi de begreber vi bruger i vores omtale af sådanne fænomener kun er forståelige i forbindelse med bevidste, sprogbrugede personer. Men så vidt jeg kan se holder denne begrebslogiske argumentation ikke. Den er nemlig fremkommet på grundlag af og har sin slagkraft fordi den bygger på analyser, der forudsætter at sprogbrugens begreber udgør et lukket system hos de bevidste sprogbrugere. Men forudsætter man (som jeg gør), at begreberne i sprogborgen er fundamentalt åbne og fleksible, tildelses den begrebslogiske argumentation en ganske anden status. Begrebslogiske analyser bør og kan derfor ikke forhindre at vi udvider eksisterende begreber eller indfører helt nye begreber, hvor det forekommer os rimeligt.

Her vil jeg altså tillade mig at indføre formuleringen »en størrelse fremtræder uden at fremtræde som noget«. Ved at foretage dette træk opretter jeg faktisk to vokabularer: Ét til beskrivelse af bevidst fremtræden og ét til

ikke-bevidst fremtræden. Hvis man for eksempel siger »Hunden ser_u katten«, er dette »ser« i betydningen »fremtræder visuelt uden at fremtræde som noget« (angivet med »u«). Hvis man siger »Manden ser_s katten« vil dette (formodentlig) være i betydningen »objektet fremtræder som en kat« (angivet med »s«). Selv om denne distinktion ikke er let forståelig i begyndelsen, så vil den (hvis jeg ellers har ret i min antagelse om begrebernes fundamentale åbenhed og fleksibilitet) blive meningsfuld, hvis sprogbrugeren indøves i de relevante sammenhænge (hvilket jo er den almindelige måde at blive indført i en sprogbrug på).

Netop denne distinktion mellem de to slags sprogbrug i forbindelse med de forskellige slags fremtræden trænger sig på i Hartnacks forsøg på en begrebslogisk bestemmelse af »bevidsthed« (1971). Han ser sig først nødsaget til at konstatere, at dyr har bevidsthed, idet de jo kan se, høre og lugte. Og disse mentale verber henviser til bevidsthedstilstande. På den anden side vil han vise at bevidsthed er afhængig af sprog, men da dyr ikke har noget sprog må deres form for bevidsthed være fundamentalt forskellig fra vores form for bevidsthed.

Når noget fremtræder/opfattes af bevidste mennesker opfattes det, ifølge Hartnack, nødvendigvis som noget. Og, skriver han, hvad noget opfattes som er afhængig af de begreber vi besidder og anvender og er dermed afhængig af vores sprog. Om dyrene kan han nu skrive (s. 46):

»Dyr, al den stund de ikke har et sprog, kan derfor ikke besidde denne form for bevidsthed. Thi vel kan en hund se, høre og lugte . . . men den kan ikke have bevidsthed om – i betydningen være sig bevidst – hvad den ser, lugter og hører; når den reagerer på ord og udtryk er dens reaktion at opfatte som en stimulus-response reaktion. Når den genkender sin herre, så betyder det ikke, at den har sådanne begreber som »min« og »herre«; det betyder derimod at dens sanser er således stimulerede at den udviser genkendelsesadfærd.«

Hartnack starter med at sige, at dyr har en bevidsthed, men denne er forskellig fra vores. Og han ender med at fraskrive dyrene bevidsthed, idet han konstaterer, at de blot udviser genkendelsesadfærd. Hartnack opretholder overhovedet ikke sin begrebslogiske intention. På en uklar måde gør han faktisk, hvad jeg foreslår, nemlig at oprette en sprogbrug, der er frugtbar for begribelsen af et givet genstandsområde. Dog må jeg tilføje, at jeg ikke finder den behavioristiske sprogbrug egnet til at begribe verdens fremtræden for dyr. Verden fremtræder for dyrene (når vi ser bort fra de lavest stående arter), men dyrene har ingen bevidsthed om verden.

Bevidsthed om noget (og dermed som-relationen) involverer, ifølge Hartnack, at man har viden om det man har bevidsthed om. Man må, fremhæver Hartnack, være i stand til at besvare spørgsmål om hvad man er bevidst om. Og videre kan man ikke tænke på noget uden at vide hvad det er man tænker på, man kan ikke erindre uden at vide hvad man erindrer og

så videre. Hartnack konkluderer (s. 46):

»Med andre ord man kan ikke have bevidsthed om noget uden at have begreber – de begreber uden hvilke man ikke kan begribe, forstå, tænke eller opfatte noget. At opfatte noget er nødvendigvis at opfatte det *som* noget, og hvad det opfattes som er afhængig af de begreber vi besidder og anvender – er afhængig derfor af vort sprog.

Sproget er således en betingelse for bevidsthed – for den form for bevidsthed der involverer, at man er sig selv bevidst eller har viden om den intentionale genstand.«

Hartnack har ret i sin sammenkobling af sprog bevidsthed via som-relationen og begreberne; men jeg tror det kan betale sig at fastholde, at denne bevidsthed er den eneste slags bevidsthed der eksisterer.

For Vesey (1955) er det hovedærendet at vise, at som-relationen ikke kommer i stand ved en slutningsproces (eller ved en lignende psykisk aktivitet). Vesey kan fastslå at det forhold, at vi altid ser objektet som noget, medfører at perception, ligesom slutning, kan være sand eller falsk. Eller med min terminologi: Det er muligt at tale om sand eller falsk bevidsthed. Men hvis vi derfor mener, at det »at se som« er produktet af en slutningsproces, tager vi, ifølge Vesey, fejl. Der kan ikke være tale om en slutningsproces, fordi en sådan antagelse ville føre os frem til det jer her har kaldt den cinematiske dualisme, hvor man tvinges til at postulere, at et sansedatum eller lignende fremtræder i personens indre og dér ved en slutningsproces bearbejdes til det vi ser *som* noget.

Jeg har tidligere været inde på, at bevidsthed ikke selv er en aktivitet, men en relation. Det kan dog stadig tænkes at nogen ville mene, at som-relationen/bevidstheden er fremkommet som resultat af visse psykiske processer²¹. Dette kan dog heller ikke være tilfældet, idet vi igen måtte postulere eksistensen af nogle indre psykiske størrelser (sansedata eller lignend), der kunne underkastes bearbejdning. Dette svarer til Veseys synspunkt, men hans overvejelser er følgende:

Lad os først antage, at to personer er placeret foran en og samme størrelse, der dog viser sig at fremtræde forskelligt for de to personer. Må vi da ikke konkludere, at de to personer havde ens sansedata, men de forarbejdede disse indtryk/data forskelligt? Vesey vil med rette benægte dette. Hvordan skal vi da forholde os overfor den kendsgerning, at for to personer kan den samme størrelse fremtræde forskelligt?

Vesey fremfører, at for det første må vi forkaste dogmet om at kun domme kan være sande eller falske. At noget fremtræder for os som noget medfører automatisk, at det objektet fremtræder som kan være rigtigt eller forkert. For det andet må vi udvide vores begreb om, hvad der kan være betingelser for objektets fremtræden. Vesey påpeger, at vi i almindelighed ikke mener, at personernes forskellige position i forhold til genstanden berettiger os til at slutte, at personerne iagttager forskellige genstande. Personers

position er blot en af de betingelser perceptionen af objektet (bevidstheden om objektet) er underlagt. Pointen er nu at ved at udvide begrebet om »betingelser for fremtræden« undgås den fejlagtige opfattelse af vores perception/bevidsthed, idet indføring af betingelser ikke ændrer ved den kendsgerning, at det er verdens genstande der fremtræder for os (hvor meget så end deres fremtræden er underlagt de givne betingelser). Vesey skriver (s. 82):

»Hvad der forlanges er, at vi skal nægte at drage nogen skillelinie mellem sådanne observationsbetingelser som placering i rummet i forhold til det perciperede objekt og sådanne betingelser som den perciperendes »besiddelse« af et passende fysiologisk apparat. Ved at nægte dette kan vi opretholde den sunde fornufts opfattelse af perceptionens objekt som et »offentligt objekt«, selvom vi muligvis må opgive ideen om, at dette offentlige objekt har alle de »sensemæssige« kvaliteter (farve, lugt og så videre) som vi perciperer at det har.«

Generelt mener jeg, vi kan sige, at om noget fremtræder eller ikke fremtræder for et væsen er afhængigt af et sæt af betingelser, der angår såvel omverdenens som organismens beskaffenhed. Om noget fremtræder *som* noget, og *hvad* det i givet fald fremtræder som er ligeledes afhængigt af et sæt af betingelser (Hartnack nævnte for eksempel sproget som betingelse for som-relationen).

Vigtigt er det at fastholde, at »fremtræden som« eller »bevidsthed« ikke kan ses som en intellektuel slutningsproces. Der er dog en forbindelse mellem bevidstheden om noget og den tilsvarende dom om noget. Som Vesey skriver (s. 83):

»Med andre ord: det en ting ser ud som er noget fænomentalt, ikke noget intellektuelt. Med dette skal ikke ses som en benægtelse af, at opfattelse og dom er forbundet. Thi hvad et objekt ser ud som for en person er hvad han ville slutte, at objektet var, hvis han ikke havde nogen grund til at slutte anderledes.«

Vi kan nu konkludere, at bevidstheden (og dermed som-relationen) i almindelighed ikke er et resultat af intellektuelle eller kognitive forarbejdningsprocesser, der som psykisk aktivitet kan lokaliseres mellem en given størrelses præsentation for en person og dennes bevidsthed om objektet. Følgelig kan vi også forkaste, at bevidstheden udspringer af en informationsbearbejdning, en kategorisering, en indordning, en identificering eller nogen anden lignende psykisk proces, der skulle foregå umiddelbart forud for den bevidste fremtræden.

Dette gælder dog kun for den almindelige, umiddelbare bevidsthed. I situationer hvor det kræves kan vi naturligvis bearbejde, kategorisere, indordne, identificere og så videre med det resultat, at vi bliver os noget bevidst. Men sådanne aktiviteter i forbindelse med problemsituationer kan ikke generaliseres til uproblematiske situationer, hvor vi ikke selv kan regi-

strere en sådan aktivitet, men hvor vi ikke desto mindre har vores almindelige bevidsthed om verden. På den anden side betyder dette ikke, at som-relationen er uafhængig af videnstilegnelse, begrebsdannelse, sprogudvikling, socialisation og så videre. Disse størrelser må blot ikke give anledning til at vi indfører psykiske processer, der forarbejder påvirkninger til bevidst fremtræden.

Når man vil sandsynliggøre at som-relationen er sprogbaseret, vil det altså være en fejl at forsøge udrede hvorledes sproglige forarbejdningsprocesser i individets psyke skaber bevidsthed om noget. Man må følgelig gå andre veje. For eksempel kan man forsøge at eksplicite hvad dette »som« indebærer i en beskrivelsessammenhæng, eller man kan forsøge at eksplicite forudsætningerne for dette »som«, eller man kan beskrive udviklingen/afviklingen af som-relationen, eller man kan beskæftige sig med hjerneprocesbetingelserne for som-relationen. Og i hvert af disse tilfælde skulle man så støde på en sammenhæng mellem bevidsthed og sprog.

7. Bevidsthed og sprog

Jeg vil her fremlægge en række overvejelser, der peger på den nære sammenhæng mellem sprog og bevidsthed. Selv om mange punkter vedrørende sammenhængen mellem sprog og bevidsthed endnu er uafklarede, mener jeg, at det er uomgængeligt, at bevidstheden er en sprogbaseret fremtrædelsesrelation.

»Fremtræden som noget« involverer, som Hartnack fremhævede, begreber og derved sprog. Begreberne, som vi besidder og anvender, afgør *hvad* det fremtrædende fremtræder som. Har man ikke et begreb om heste, kan en given størrelse heller ikke fremtræde *som* en hest for en given person.

Froms skelnen mellem sansemæssig forarbejdning og (gruppe) indordning kan synes relevant her. Om »indordning« skriver han (1951, s. 11):

»Herved forstår vi det forhold, at vi ikke alene oplever *noget*, men også *hvad* det noget er. Jeg ser ikke bare et rumligt noget af en vis størrelse, form og farve, jeg ser en tændstikæske. Vore oplevelser er indordnet i visse mer eller mindre bestemte grupper.«

I en vis forstand kan »fremtræden som noget« siges at være en indordning, men »indordning« må da ikke tolkes som en psykisk aktivitet (og noget tyder på, at From faktisk tolker »indordning« på denne måde²²). Men hertil kommer at også det at »opleve noget« kan falde under »fremtræde som noget«, nemlig hvis formuleringen også dækker den vage gruppe »noget«. Froms beskrivelsesmåde kan derfor let give problemer i denne sammenhæng. Endelig er der det vigtige forhold at »fremtræden som noget« ikke udtømmende kan karakteriseres som indordning i grupper. Denne fremtræden indebærer yderligere at personen ved hvad gruppen er en gruppe af. For som-relationen er det således ikke nok, at en række størrelser (tænd-

stikæsker for eksempel) udgør en gruppe. Personen for hvem tændstikæskens fremtræder *som* tændstikæske skal også vide, at der er tale om en tændstikæske. Med andre ord skal gruppen/de enkelte størrelser i gruppen være konceptualiseret for den bevidste person. Og det er i den samfundsmæssige sprogliggørelse at begreberne dannes.

Disse overvejelser leder hen til forbindelsen mellem »fremtræden som noget« og »artsbevidsthed« eller »kategorialopræg«. Brandt (1943) var af den opfattelse, at perceptionen af en ting altid involverede »en bevidsthed om tingens art« (s. 29). Tranekjær Rasmussen (1956) fortæller, hvorledes Rubin var tilbøjelig til at mene, at et emne altid opleves med en eller anden form for kategorial indordning, et kategorialpræg. Brandts og Rubins indsigter er vigtige, men man skal nok være påpasselig med at sætte lighedstegn mellem »fremtræden som noget« og »artsbevidsthed«/»kategorialpræg«. Når for eksempel en tændstikæske fremtræder for en person som en tændstikæske, ligger der selvfølgelig (en eller anden) viden om tændstikæskens art eller kategori bag; men det primære i selve fremtrædelsen som noget er ikke arten/kategorien, men simpelthen bestemmelsen af objektet som en tændstikæske. Hvad dette betyder bliver mere klart hvis man bemærker, at vi ikke behøver at have omfattende viden om arten/kategorien for at noget kan fremtræde som noget for os. Det afgørende er at den foreliggende størrelse kan forbindes med sprogbrugen – man behøver blot at have tilegnet sig en vis viden om anvendelsen af ordet »tændstikæske« for at være i stand til at se noget som en tændstikæske. Fra en udviklingsmæssig synsvinkel forekommer det rimeligt at antage, at børn kan lære at anvende ord og at noget kan fremtræde *som* noget for dem uden at de på forhånd skal have en større viden om art og kategori.

Leontjew (1959) er inde på hvordan sproget, der er nødvendigt i forbindelse med den individuelle bevidstheds opkomst, indgår i den samfundsmæssige bevidsthed. Han skriver, at bevidstheden som en genspejling af virkeligheden så at sige er (s. 332):

». . . brudt gennem de samfundsmæssigt frembragte ordbetydningers, forestillingers og begrebers prisme.«

Det kan være svært at se ideen i at nævne netop »betydninger«, »forestillinger« og »begreber«, men det viser sig, at det han har i tankerne er de sproglige betydninger. Den »samfundsmæssige bevidsthed« er nemlig ikke den mystiske størrelse som den ved første øjekast ser ud til. De sproglige betydninger udgør simpelthen den samfundsmæssige bevidstheds indhold. Denne opfattelse har forbindelse til Marx og Engel's formuleringer (1845/46) om at sproget er den praktiske bevidsthed, der også eksisterer for andre mennesker og derfor også er den for personen først eksisterende virkelige bevidsthed.

Som-relationen kunne således se ud til at involvere de sproglige betydninger. Betydningen er, ifølge Leontjew, en almengørelse af virkeligheden, der

er krystalliseret og fikseret i ordet eller ordkombinationen. Et givet samfunds virkelighedsopfattelse eksisterer som et system af bestemte betydninger. Betydningen befinder sig selvfølgelig ikke i en platonisk idéverden, men er tilknyttet samfundsmedlemmerne – eller som Leontjew skriver »konkrete menneskelige hjerner« (s. 339). De enkelte samfundsmedlemmer tilegner sig de sproglige betydninger i samkvemmet med de andre sprogbrugende samfundsmedlemmer, og betydningen formidler, ifølge Leontjew, den bevidste genspejling af verden. I sin uddybning af dette benytter Leontjew netop det jeg har kaldt som-relationen.

Leontjew eksemplificerer synspunktet ved at henvise til genspejling af et stykke papir (et stykke papirs fremtræden som jeg ville formulere det). Han skriver om papiret (s. 340):

»Det bliver netop genspejlet i min bevidsthed som et stykke papir, som *papir*. De sanselige indtryk, som jeg modtager fra papiret, bliver brudt gennem min bevidsthed som gennem en prisme, netop fordi jeg behersker den tilsvarende betydning; var det ikke tilfældet, så ville papiret faktisk være noget firkantet, hvidt og linieret. Men følgende er imidlertid vigtigt: perciperer jeg et stykke papir, så perciperer jeg netop dette reelle stykke papir og ikke betydningen »papir«. Introspektivt mangler betydningen nemlig i reglen i min bevidsthed. Den omsætter ganske vist det perciperede eller tænkte, men bliver ikke selv bevidst eller tænkt.

Leontjew har ret i at vi perciperer er det reelle stykke papir. Men introspektivt mangler betydningen da ikke – betydningen foreligger i den fremtrædende som-noget, der er karakteristisk for den måde hvorpå verden fremtræder for den bevidste person. Leontjew kommer via sin cinematiske-dualistiske tænkemåde til at gøre betydningen til en psykisk aktivitet/proces, der omsætter de sanselige indtryk til bevidsthed.

Årsagen til denne opfattelse af betydningen som en omsættende aktivitet kan vi muligvis få en indsigt i ved at gå til Rubinstein, som også behandler betydningsproblemet. Rubinstein (1957) fastslår ligesom Leontjew, at bevidsthed har at gøre med at genspejle den objektive realitet ved hjælp af »de socialt udarbejdede, generaliserede betydninger, som er objektiveret i sproget« (s. 253). Men Rubinstein har ingen klar angivelse af hvorledes betydningerne indgår i bevidstheden. Derimod har han et angreb på en række idealistiske bevidsthedsteorier, der, ifølge Rubinstein, har misforstået det faktum, at de sproglige betydninger indgår i den proces, hvorved verden bliver bevidst for os. Han fremdrager Husserls teori om bevidstheden som aktualisering af betydninger. Ifølge Rubinstein løsrivder Husserl betydningerne fra sproget og »fjerner således deres materielle, sanselige hylster« (s. 344), hvilket altså skulle være en fejl.

Uden at tage stilling til Husserls teori vil jeg bemærke, at Rubinstein ikke løser det problem der er på tale. Problemet er at hvis »fremtræden som noget« involverer sprog, så er der oftest helt klart *ikke* tale om at sprogets san-

selige hylster, den sproglige udtryksside, indgår i denne fremtræden-som-noget. Når noget fremtræder som noget, sker det *ikke* ved at et sprogligt udtryk, en lydstørrelse, er koblet på en given størrelse. Vi hører (almindeligvis) ikke det sproglige udtryk når noget fremtræder for os som noget.

De sproglige udtryk indgår (almindeligvis) ikke i som-relationen – men hvad er det så der indgår? Leontjew forsøgte at løse problemet ved at opfatte den sproglige betydning som en omsættende psykisk aktivitet. En sådan løsning er dog ikke rimelig. Løsningen på problemet er simpelthen at fastholde, at der den sproglige betydningsside (i modsætning til udtrykssiden) der indgår når noget fremtræder *som* noget for en person.

Selv om betydningssiden, når den indgår i fremtræden-som-noget, mangler udtrykssiden, medfører dette ikke at betydningerne bliver »rent ideale« størrelser som Rubinstein frygter. Betydningen er jo forankret i objektets fremtræden som noget. Jeg bryder her med en lingvistisk tradition for at opfatte det sproglige tegns udtryk og indhold som uadskillelige (jfr. Hjelmslev 1943) og gensidigt forudsættende størrelser. Det sproglige tegns udtryk og indhold er godt nok gensidigt forudsættende forstået på den måde, at den ene størrelse opretter og strukturerer den anden og omvendt – og i analytisk-beskrivelsesmæssig sammenhæng er de to størrelser uadskillelige. Men i deres konkrete aktualiserings- eller manifestationsituationer behøver størrelserne ikke at optræde sammen. Det forekommer mig at fænomenet »semantisk mætning« er et godt eksempel på dette: hvis man udtaler et ord mange gange efter hinanden, kan man bemærke at ordet i starten forekommer meningsfuldt på normal vis. Tegnets udtryk og indhold/betydning er tilstede for personen, men efter et stykke tid kan der pludselig ske det, at betydningen ligesom falder bort, og tilbage har man da en »tom skal«, der dog ikke er blevet til ustruktureret »abracadabra« (for nu at bruge Hjelmslevs egen formulering). Dette underbygger for mig påstanden om at udtryksstørrelsen kan adskilles fra indholdsstørrelsen – og omvendt mener jeg altså at »fremtræden som noget « er et eksempel på at betydningsstørrelsen kan stå alene uden udtryksstørrelsen.

Igen vil jeg dog understrege, at udtryksstørrelsen og indholds- eller betydningsstørrelsen gensidigt opretter og strukturerer hinanden. Dette medfører blandt andet, at det primært er i sprogbrugssituationer at den for som-relationen så vitige betydningsstørrelse oprettes og struktureres. Det der ovenfor er blevet kaldt »indholds-« eller »betydningsstørrelsen« vil jeg kalde »begrebet« – der således per definition også er en sproglig størrelse. Og jeg mener, at det er mest rimeligt at opfatte begreber i dispositionelt/kapacitativt regi, hvorved de bliver størrelser der kan manifesteres eller aktualiseres på forskellige tidspunkter og på forskellige måder²³. Selv om vores begreber primært manifesteres i anvendelsen af ord og formuleringer i vores sproglige omgang med hinanden, manifesteres de altså også i forbindelse med verdens fremtræden for os, hvor deres manifestation viser sig ved at noget fremtræder for os *som* noget.

8. Bevidsthedens opståen

I vores almindelige dagligdags færden, hvor bevidsthed om verden hele tiden opretholdes og forandres, kan vi almindeligvis antage en ubrudt opretholdelse af subjekt-objekt relationen, hvor objektet fremtræder som noget for et subjekt. Det vil sige, at selv om der foregår en mængde forandringer ved subjektet og objektet (den fremtrædende verden skifter heler tiden karakter ligesom også personen skifter stemning og så videre), så er bevidsthedens basale struktur opretholdt.

En mængde ubesvarede spørgsmål rejser sig dog hurtigt: hvordan skal vi forestille os bevidsthedens opståen hos småbørn? Hvordan skal vi beskrive, hvad der sker ved såkaldte bevidsthedsforstyrrelser? Hvordan ændres bevidstheden som følge af hypnose, meditation eller stofindtagelsen eller simpelthen som følge af variationer i dimensionen fra søvn- til vågentilstand? og så videre. Alle er de vigtige spørgsmål som kræver overvejelser og undersøgelser. Her vil jeg begrænse mig til en skitsering af nogle forhold i forbindelse den basale bevidsthedsstrukturens opståen. Skitseringen skulle gerne pege på nogle af de konsekvenser som det her fremlagte bevidsthedsbegreb har.

I og med at bevidstheden er en sprogbaseret størrelse er den også et socialisationsprodukt, der opstår hos barnet i dets omgang med sprogbrugende voksne, hvorunder det også selv tilegner sig sproget. Dette betyder, at vi nok kan regne med at verden fremtræder for det lille barn, men verden og dens størrelser kan ikke fremtræde *som* noget. Det lille barn må altså gennemgå en udvikling af fremtrædelsesrelationen fra ikke-bevidst fremtræden til bevidst fremtræden, hvor barnet som subjekt står overfor objektet, der fremtræder som noget.

Det er allerede blevet nævnt, hvorledes Piaget mente, at kunne konstatere, at bevidsthedsdannelsen hos børn bestod i en subjekt-objekt adskillelse, der involverede sprog. Men Piaget beskæftiger sig ikke med subjekt-objekt relationens første opståen. Denne første opståen bør dog ikke mystificeres. Samtidig med at barnet gennem sprogbrogen (sin egen eller/og andres) lærer ordene, der anvendes om verdens størrelser, foretages subjekt-objekt adskillelsen. Der er flere grunde til dette: For det første er barnet selv en af verdens størrelser, hvilket betyder at barnet gennem sproget tilegner sig begreberne om sig selv. Barnet bliver i stand til at fremtræde for sig selv *som* noget, nemlig som en person med en række karakteristika. Når de voksne sprogbrogere taler med og sprogligt behandler barnet som en menneskelig person, bliver barnet en menneskelig person. For det andet bærer sproget som det anvendes i sprogbrogssituationen selv på subjekt-objekt adskillelsen, idet sprogbrogere som sprogbrogere er inkluderet i sprogbrogens struktur²⁴. Dette er formodentlig hvad Rubinstein hentyder til, når han skriver (1949, s. 256):

»Marx' formulering angående bevidsthed og sprog implicerer at bevidsthedens praktiske form, der er virkelig for andre og derfor virkelig for mig selv, ikke kun henviser til bevidsthedens og sprogets fælles oprindelse, men også til deres fælles struktur.«

Helt generelt mener jeg, at man kan sige, at der for subjekt-objekt relationens vedkommende er tale om at gensidig influering opretter de to størrelser. Ved at man selv kan fremtræde som noget kan verden fremtræde som noget og ved at verden kan fremtræde som noget kan man selv fremtræde som noget. Da subjekt-objekt relationen oprettes i sprogbrugen kan man derfor i en vis forstand hævde, at sproget er bærer af såvel subjektiviteten som objektiviteten, idet disse størrelser er gensidigt betingede.

Dette må dog ikke skjule at subjekt-objekt relationen oprettes over en længere periode. Der er tale om en gradvis udvikling, ikke om noget der sker fra et øjeblik til et andet. Bevidsthedens basale struktur foreligger ikke hos mindre børn som et enten-eller, men som et mere-eller mindre. Hvis man nærlæser Helen Keller's selvbiografi fra 1903 ud fra den her anlagte synsvinkel på bevidstheden og dens opståen bliver den gradvise udvikling slående. Den blinde og døve Helen Keller lærte sprog via fingeralfabetet. Både hun og lærerinden beskriver, hvordan hun under indlæringsprocessen fik en pludselig indsigt i at »alt har et navn«, som lærerinden beskriver det (s. 253). Det skete på et tidspunkt hvor hun havde den ene hånd under rindende vand, mens »vand« blev stavet på den anden. Keller skriver (s. 28):

»Jeg stod stille, hele min opmærksomhed var fiskeret på hendes fingers bevægelse. Pludselig følte jeg en tåget bevidsthed som af noget glemt – et gys af tilbagevendende tanke; og på en eller anden måde blev sprogets mysterium afsløret for mig. Jeg vidste, at v-a-n-d betød det vidunderlige kølige noget, der flød over min hånd.«

Keller er her naturligt nok meget fikseret på det skrevne ord. Jeg ville fremhæve, at vandet pludseligt fremtrådte *som* noget for hende. Formidlet af det skrevne ord oprettedes her en klar subjekt-objekt relation. Samtidig forstod hun på et eller andet plan benævnelseshandlingens intention, og resultatet var da også straks, at hun ville lære flere benævnelser. I benævnelses handlingen er underforstået en benævner og en person for hvem der benævnes. Hvad der gik op for Keller her var, at *hun* var den person for hvem omverdens størrelser blev benævnt som noget. Man kan på en måde sige, at hun blev sig selv bevidst som en sprogbruger. Selv om dette tidspunkt var skelsættende for Helen Kellers sprog- og bevidsthedsudvikling, fremgår det dog klart af selvbiografien, at en vis grad af sproglig kunnen og bevidst fremtræden allerede forelå før den den skelsættende begivenhed og at meget endnu skulle indlæres efter begivenheden.

Når det tilføjes at børn normalt ikke tilegner sig sproget i forbindelse med en pludselig indsigt, må det være rimeligt at antage at bevidsthedens opståen foregår gradvist.

Sprogtilægnelsen i omgangen med sprogbrugende samfundsmedlemmer er altså en nødvendig betingelse for bevidsthedens opståen. Men denne betingelse er ikke en tiltrækkelig betingelse. En anden betingelse kunne være en vis højere udviklingsgrad i hjernens funktionsmuligheder. Dette bliver især iøjnefaldende i forbindelse med de pågående forsøg på at bibringe højerestående abearter sprog og dermed bevidsthed.

Jeg har allerede nævnt, at grunden til at jeg ikke finder det rimeligt at betegne bevidstheden som en specifikt menneskelig psykisk form er, at jeg ikke tør afskrive muligheden for at aber ved sproglig påvirkning kan bibringes ihverfald en vis rudimentær bevidsthed. Terrace og Bever (1976) er kritiske overfor de resultater, der er opnået i de hidtidige forsøg på at lære aber sprog. Deres udgangspunkt er, at det menneskelige sprog har to funktioner, nemlig 1) at lette kommunikationen og 2) at strukturere vores perception af os selv og verden. Og en nødvendig betingelse for det menneskelige sprog er, mener de, at sprogbrugeren er i stand til at symbolisere sig selv. Når vi kan tænke på os selv symbolsk, kan vi tænke abstrakt om vores relationer til andre og til verden, skriver de.

Terrace og Bever mener ikke, at denne evne til selv-symbolisering (der jo også indgår i subjekt-objekt relationen og dermed i bevidstheden) er klart demonstreret hos aber. Heller ikke syntaktiske sproglige evner er klart demonstreret hos aber, mener de. Hvilket for mig betyder, at den subjekt-objekt adskillelse, der skulle kunne følge af sprogets egen struktur, måske har ringe muligheder for at blive udviklet.

Terrace og Bever nævner, at der kun er ét eksempel på, at en abe har »spurgt« om »navnet« på forskellige ting. Og den har kun »spurgt« i sammenhænge, hvor den ved at »kende navnet« kunne få genstanden. Dette står i skarp modsætning til børns store interesse for navnene selv. Børn udvikler sig således som sprogbrugende subjekter, men det ser ikke ud til at aber har denne interesse og evne.

Vi må så vidt jeg kan se vente med at drage afgørende konklusioner om abers muligheder for at opnå bevidsthed til flere og afgørende resultater er indkommet. Men muligvis bliver vi nødt til at indrømme, at ligegyldig hvor meget vi forsøger at påvirke aberne sprogligt, vil vi højst kunne opnå at give dem en rudimentær bevidsthed – og begrænsningerne i abens formåen vil givetvis signalere begrænsningerne i abehjernens funktionsmuligheder²⁵.

Terrace og Bever foreslår at teste abernes selvsymboliseringsevne ved at give dem opvækstbetingelser der nøje svarer til børns. Det er muligt at aberne ved en mere menneskeliggørende socialisation kan nå større resultater, men selv om det skulle vise sig, at de kan tilegne sig sprog og bevidsthed, ændrer dette jo ikke ved det forhold, at bevidsthed er et sprogbaseret socialisationsprodukt, der primært findes hos mennesker. Det relationelle bevidsthedsbegreb bestemmer således med usvækket gyldighed bevidsthe-

den som en relation der fra første færd allerede er et samfundsmæssigt produkt²⁶.

9. Perspektiver

Med det relationelle bevidsthedsbegreb mener jeg, at de krav, som jeg indledningsvis stillede til et relevant bevidsthedsbegreb, er blevet opfyldt. Jeg vil ikke skjule, at en mængde problemer rejser sig samtidig med den her anlagte synsvinkel – problemer som jeg hverken har berørt eller løst. Men spørgsmålet er jo om problemerne er flere og mere uløselige indenfor denne referenceramme end indenfor så mange andre. Jeg mener selv, at denne referenceramme rummer muligheder for at anlægge nye synsvinkler på en mængde problematiske forhold.

Et problem som trænger sig på er spørgsmålet om hvad psyken/det psykiske egentlig er. Selv om jeg ikke mener at have løsningen, kan jeg dog konstatere, at enhver lokalisering af psyken/det psykiske i en indre cinematic verden er forkert – ifølge den her anlagte synsvinkel. Til gengæld forekommer det mig frugtbart at arbejde med den relationelle synsvinkel på psyken/det psykiske – selv om dette givetvis kun er en del af løsningen på problemet.

Et andet problemområde af knapt så grundlæggende karakter men med store perspektiver, er spørgsmålet om forholdet mellem bevidst og ikke-bevidst fremtræden.

Under normale omstændigheder må vi nok regne med at den fremtrædende verden ihvertfald som helhed betragtet er en bevidst fremtrædende verden. Det vil sige, at verden fremtræder som verden for subjektet. Verden som fremtrædelsesfelt er så igen organiseret og struktureret på en kompliceret måde. Men spørgsmålet er om der i dette fremtrædelsesfelt kan tænkes at fremtræde størrelser som personen ikke har bevidsthed om – man kunne da tale om »bevidsthedssubliminal perception«. Og dette medfører straks, at vi må se i øjnene, at det der normalt kaldes »subliminal perception« måske blot er en ikkebevidst fremtræden. Sådanne muligheder åbner igen for endnu mere omfattende muligheder for parallelle fremtrædelsesforløb af ikke-bevidst karakter. Jeg tvivler på disse muligheders faktiske forekomst, men en nøjere teoretisk og empirisk udforskning af problemområdet er påkrævet. Det er muligt at fremtrædelsesfeltet er radikalt ændret i forbindelse med visse hjerneskader eller hjerneforstyrrelser. Dette er selvfølgelig ikke underligt, idet hjernens rette funktionsmåde er en betingelse for fremtrædelsesrelationens opretholdelse.

I visse former for afasi forekommer fremtrædelsesfeltet at være stærkt forandret. Goldstein (1957, s. 28) skriver i forbindelse med afatiske persons manglende evne til at benævne genstande:

»Hvis vi betragter deres tilstand fra den synsvinkel på verden som patienten selv har, kan man sige, at deres verden er tilsvarende ændret.

Hvad der fremtræder for os som objekter i en organiseret verden er for den komplekse sanseindtryk af en individuel enkeltstående karakter, hvorpå man kan reagere på en bestemt måde, men som ikke er forbundet med hinanden i en systematisk enhed. Man kan sige, at de har ingen »verden«. Forandringen manifesterer sig i de ovenfor nævnte modifikationer i patientens sprog og i tabet af verden, og dette peger på at patienterne er berøvet menneskets væsentligste karakteristika.«

Kan forandringen i afatikerens verden muligvis ses som en partiel nedbrydning af subjekt-objekt relationen med punkter af ikke-bevidst fremtræden i fremtrædelsesfeltet? Jeg skal ikke vove at besvare spørgsmålet, men synsvinklen forekommer mig perspektivrig.

Et andet interessant fænomen, som først er blevet kendt i de senere år, er det såkaldte »blindsyn«²⁷. Man har fundet eksempler på at mennesker med begrænsede læsioner bestemte steder i hjernen, hvorved de efter perimetrisk testning og egne udsagn er blinde, alligevel er i stand til at »se« (jfr. Humphrey 1980). I hvertfald kan personen udelukkende ved hjælp af »visuel stimulering« lokalisere genstande i rummet. Problemet er at få personen til at gøre det, idet denne jo ikke kan »se« og derfor anser sig selv for (og er) blind.

Her ligger det lige for at antage, at genstandene faktisk fremtræder ikke-bevidst for personen. Men det er et spørgsmål om dette er rigtigt – det lader nemlig til, at man også kan konstatere blindsyn hos aber. Det er muligt, at blindsyn skal forklares ved, at mennesker faktisk, ligesom computere, kan reagere på stimulering uden at noget som helst fremtræder for dem. Vi må da regne med, at der ved siden af den bevidste og ikke-bevidste fremtræden kan forekomme en ikke-fremtrædende stimulering – hvilket ikke er så mærkeligt, idet vi jo på forhånd må regne med en ikke-fremtrædende stimulering og reaktion hos lavtstående dyrearter²⁸. Men uanset hvordan blindsynsfænomenet skal beskrives kan vi konstatere, at den blindseende person ikke har bevidsthed om sin egen »seen« – med alt hvad dette ifølge det relationelle bevidsthedsbegreb indebærer.

Endelig vil jeg nævne splithjerne-fænomenet, hvor personer ved beskadigelse eller af behandlingsmæssige årsager har fået adskilt de to hjernehalvdele ved corpus callosum, der ellers forbinder halvdelene. Sperry (1968) mener, at et slående træk ved syndromet er den tilsyneladende fordobling der sker på de fleste af bevidsthedens områder. Han mener, at i stedet for den normalt sammenhængende og enkelte bevidsthedsstrøm har disse personer på mange måder en opførsel som om de havde to uafhængige bevidsthedsstrømme. Og kun den ene hjernehalvdel har en virksomhed der er forbundet med personens tale. Sperry skriver (s. 725):

»Den anden hemisfære kan ligesom en døvstum eller nogen slags afatikere ikke tale om det perciperede objekt – og værre endnu, den kan heller ikke skrive om det.«

Her kræves en del varsomhed i formuleringerne – det er vildledende at tale om at hjernehalvdele er bevidste eller taler, idet en sådan mental sprogbrug kun kan knyttes til personer/subjekter. Hjernehalvdele og deres funktioner kan kun være betingelser for de forhold der beskrives med et mentalt vokabular. Spørgsmålet er så om kun den ene hjernehalvdel er en nødvendig og tilstrækkelig betingelse for personens sprog og dermed bevidsthed. Altså – Er den anden halvdelens funktion ligegyldig for personens sprog og bevidsthed? Er der overhovedet tale om én person? Jeg tror, at vi (ihvertfald af klarhedsgrunde) må opdele den ene krop med den splittede hjerne i to væsener: En talende person og et ikke-talende væsen. At den talende person med den sprog- og bevidsthedsbetingende hjernehalvdel er bevidst behøver vi ikke tvivle om. Men er det ikke-talende væsen slet ikke bevidst? Svaret afhænger af om den ikke-tale betingede hjernehalvdel også kan siges at være ikke-sprog betingende. Undersøgelser (se f.eks. Zaidel 1977) og det forhold, at det ikke-talende væsen må kunne forstå nogen forsøgsinstruktioner for at kunne samarbejde med forsøgslederen, tyder på at selv om det ikke-talende væsen er svært handicappet, har det ikke desto mindre et vist mål af receptivt sprog. Det er derfor muligt at det ikke-talende væsen har ihvertfald en rudimentær bevidsthed.

De ovenfor diskutererede forhold skulle gerne have signalleret både nogen af de problemer og de muligheder som det relationelle bevidsthedsbegreb har.

Til sidst vil jeg igen nævne at det er mit håb, at overvejelserne omkring det relationelle bevidsthedsbegreb kan nyttiggøres i forsøget på at klargøre den bevidsthedsteoretiske baggrund for de stadig hyppigere forekommende bevidsthedsstudier i human- og sivilvidenskaberne. Et væsentligt emne for disse studier må være de konkret udfoldede subjekt- og objekt-konceptualiseringer hos samfundsmedlemmer. Perspektivet der må fastholdes og uddybes er, at en altafgørende relation til mine omgivelser er min bevidsthed – og omvendt min bevidsthed er en altafgørende relation til mine omgivelser.

NOTER

- 1) Jeg har med jævne mellemrum været optaget af bevidsthedsproblemet. Ryle fortæller i forordet til »The Concept of Mind« (1949), at hans polemik imod den cartesianske myte om bevidstheden/psyken også er rettet mod ham selv, idet han har fundet det vanskeligt at tænke sig fri af myten. Jeg har også kæmpet og kæmper stadig imod mytens indtrængen i min tænkning. De tanker jeg her fremlægger har været igennem flere formuleringer – den første version går tilbage til 1978. Da det ikke fremgår klart af referencerne i teksten vil jeg her nævne, at Nini Prætorius' skrifter har været en væsentlig inspirationskilde for mig. Undervejs frem til de tanker jeg her fremlægger har jeg fået stor støtte fra Jacob Mey.
- 2) Mottoet for denne artikel stammer fra »Die deutsche Ideologie«. Formuleringen er overstreget i originalmanuskriptet, men som det vil fremgå af det efterfølgende ville jeg

ikke have foretaget en overstrengning. Bevidsthedsbegrebet i »Den tyske ideologi« er blevet underkastet en skarpsindig men meget negativ kritik af Egebak (1976), der puster enhver uklarhed i teksten op. En mere konstruktiv kritik ville også kunne finde inspirerende punkter.

- 3) Et hurtigt overblik over de forskellige opfattelser af bevidsthed kan opnås ved brug af diverse håndbøger og leksika. Graumann's artikel i »Handbuch der Psychologie« (1966) er udmærket og har en længere litteraturliste. Oversigtsgivende korte artikler kan også findes i »The Encyclopedia of Philosophy«, »New Catholic Encyclopedia«, »Historische Wörterbuch Der Philosophie«, »Handbuch philosophischer Grundbegriffe«, »Encyclopædia Britannica« og »Philosophisches Wörterbuch«.
 - 4) Jeg regner altså ikke med at der kan eksistere samfund, hvor medlemmerne ikke har bevidsthed – for det modsatte synspunkt (men ud fra et andet bevidsthedsbegreb) se Jaynes 1976.
 - 5) En givtig gennemgang af Descartes synspunkter kan hentes hos Copleston (1960).
 - 6) Denne betegnelse har jeg fra Hartnack (1971). Hartnack forsøger sig med begrebslogisk analyse af bevidsthedsbegrebet, og han opnår væsentlige resultater, men er bundet af en forhåndsantagelse om at bevidsthed har et aktivitetslignende præg. Jeg foreslår derimod at opfatte bevidsthed som en relation – og iøvrigt går jeg ikke begrebslogisk til værks (selv om begrebslogiske aspekter inddrages).
 - 7) Det forekommer mig dog at Armstrongs argument om skepticisomens vilkårlige og irrationelle selektivitet (1973) er meget stærkt. Jeg har tidligere behandlet Popper og nævnt Armstrong (Olsen 1976) – i den artikel var jeg dog kun på vej mod mit nuværende synspunkt.
 - 8) Lenins genspejlingsteori er blevet grundigt kritiseret af Favrhøldt (1978). Lecourts forsøg på at omtolke Lenins teori til en »genspejling uden spejl« (1973) overvinder såvidt jeg kan se ikke klart den cinematisk dualisme. Til trods for min ellers sympatiske indstilling til østeuropæisk psykologi finde jeg det nødvendigt at droppe den vildførende betegnelse »genspejling« – på samme plads i de teoretiske formuleringer vil jeg foreslå, at man bruger termen »fremtrædelse«, jfr. de efterfølgende afsnit.
- Man kan også sige, at Rubenstein kun får tilbagevist nogle særlige versioner af den repræsentative realisme. Hans egen teori må stadig placeres indenfor denne slags realisme – på trods af hans besværgelser. Modsætningen til den repræsentative realisme er »direkte« realisme. Man kan til en vis grad placere mine synspunkter under den direkte realisme (om de forskellige slags realisme se Hirst (1967). Hartnack (1964) præsenterer en række argumenter for direkte realisme).
- 9) Se f.eks. Hardie (1976) og Caton (1973).
 - 10) Den internalistiske-eksternalistiske tænkeform er igen kun en del af en endnu mere omfattende tænkeform, der er centreret omkring individualismen (og dennes modsætning). Hele dette felt af sammenhængende tænkeformer er vigtigt for forståelsen af den vestlige verdens menneskeopfattelse (i en kommende afhandling om »Ansvarets begreb og ideologi« vil jeg behandle dette yderligere).
 - 11) Mach's brug af fremstillingen skal der ikke tages stilling til her. Mach mente ganske vist, at han havde løst det psyko-fysiske problem, men som Witt-Hansen (1961) påpeger er dette i høj grad tvivlsomt.

- 12) Duncker står selvfølgelig ikke alene med sit synspunkt. Inspireret af blandt andet den husserlske fænomenologi argumentere andre for lignende synspunkter. Nuttin (1955) går således imod den dominerende »repræsentationelle teori om bevidsthed«, hvor den perceptuelle verden opfattes som en repræsentation af den ydre verden inden i subjektet. At være bevidst betyder, ifølge Nuttin, at være stillet blot mod verden eller at verden er direkte nærværende for os. Også den efter-wittgensteinske dagligsprogfilosofi går denne retning – eller ihvertfald imod den cartesienske myte. I det hele taget ser det for mig ud til at et opbrud i den her antydede retning er på vej (se også Still 1979). Men den cinematisk dualisme har stadig det hårdeste greb i psykologisk teoridannelse.

- 13) Problemet med de »mentale« objekter er at de tilsyneladende åbner mulighed for endnu en slags subjektivistisk idealisme. Dette kan ske på følgende måde: Hvis man forestiller sig et eller andet, f.eks. en cykel, så kan man (måske) sige, at godt nok fremtræder objektet (forestillingen om en cykel) for personen, men samtidig er dette mentale objekt konstitueret i/af bevidsthedsakten. Uden bevidsthedsakten vil også det mentale objekt forsvinde. Herefter kan man straks stille spørgsmålet om ikke også de fysiske objekter er konstitueret i bevidsthedsakten, således at de fysiske objekter egentlig blot er en helhed af mentale objekter. Et »konstitutionelt« bevidsthedsbegreb i dette regi forfalder ikke nødvendigvis til en cinematiske dualisme (jfr. bevidsthedsbegrebet i den husserlske fænomenologi), men det tenderer imod subjektivistisk idealisme.
- Jeg er ikke i stand til at løse omverdensproblemet, men vil henvise til de antiskeptiske argumenter hos f.eks. Armstrong (1973) og Zinkernagel (1957). Jeg tror dog ikke på at psykologien kan holde sig neutral i sådanne spørgsmål. Hvad jeg her forsøger på er at arbejde mig/bevidsthedsteorien ud over den cinematiske dualisme med henblik på indførelsen af et relevant bevidsthedsbegreb. Selv hvis dette forehavende skulle lykkes vil der være et hav af ubesvarede spørgsmål tilbage.
- 14) Eksemplet har jeg lånt fra Schutz & Luckmann (1973).
- 15) Det forhold at vores udgangspunkt er det fremtrædende objekt medfører ikke, at det er umuligt at fokusere specielt på det der fremtræder uden interesse for fremtrædelsesaspektet – denne fokuseringen gør jeg opmærksom på ved hjælp af betegnelsen »størrelse« (der altså ikke har noget med omfang/mængde at gøre). Ligeledes kan man selvfølgelig være interesseret i at bibeholde fremtrædelsesaspektet – i sådanne tilfælde benytter jeg især termerne »objekt« eller »genstand« (der altså dækker meget mere end dagligdagens »ting«).
- 16) Når jeg ovenfor taler om »forklaring« i forbindelse med den fremtrædende verden, skal dette ikke forstås i den snævre forstand som blotlæggelse af kausale årsagssammenhænge. Jeg bruger »forklaring« i en mere vag dagligdags betydning. Angående begrænsninger på betingelserne har jeg færre restriktioner end Prætorius (1978), der såvidt jeg kan se fokuserer mere snævert på omverdensbetingelser. Jeg er inspireret af Vesey (1955) jfr. det efterfølgende.
- 17) Denne opfattelse af bevidsthed er meget udbredt i dansk psykologi.
- 18) Dette er muligvis en forhastet slutning, men en klar(ere) afstandtagen til subjektivismen og idealisme havde været en fordel.
- 19) Dette er Brentanos formulering (1874).
- 20) Dette er en stipulerende fastlæggelse af hvad den oprettede subjekt-objekt relation minimalt indebærer. Bemærk at begreberne »subjekt« og »objekt« på dette første niveau ikke involverer så meget af det man normalt tillægger disse begreber. I øvrigt regner jeg ikke denne fastlæggelse for begrebslogisk givet – det jeg forsøger er at sætte begreber på et empirisk afgrænset felt. Jeg kan med denne fastlæggelse sige, at »objektet« nu definitionelt er lig med »en størrelse der fremtræder som noget for et subjekt«. I definitionen af bevidsthed kunne jeg derfor nøjes med at skrive, at objektet fremtræder for subjektet. Af læserhensyn vil jeg dog jævnt hen sige at objektet fremtræde som noget – dette gør jeg altså kun for at påminde læseren om hvad sagen drejer sig om.
- 21) Jfr. informationsprocespsykologien, som jeg tidligere har kritiseret (Olsen 1979).
- 22) Dette er mest klart i From (1959).
- 23) Jfr. Price (1969).
- 24) Se også diskussionen i Hartnack (1971).
- 25) Schurig (1976) har grundige indføringer i mange af emnets problemstillinger. Desværre lider hans overvejelser noget under den manglende klargøring af bevidsthedsbegrebet. For en positiv indstilling til abers formåen se Desmond (1979).
- 26) Denne formulering er fra Marx og Engels (1845/46, s.30).
- 27) Min opmærksomhed er blevet henledt på dette fænomen af Rolf Villanger.
- 28) Jfr. også Schurigs (1976), Leontjews (1959) og mange andres overvejelser.

REFERENCER.

(I teksten er så vidt muligt det refererede skrifs produktions- eller publikationsår benyttet. Her i referencelisten er angivet hvilken anden udgave jeg eventuelt har konsulteret).

- Armstrong, D. M. (1973): *Belief, Truth and Knowledge*. Cambridge: Cambr.Uni.Press.
- Brandt, F. (1943): *Psykologi*. Bind I. Kbh.: Munksgaard, (Anden Udgave).
- Brentano, F. (1874): *Psychologie vom empirischen Standpunkte*. Erster Band. Leipzig: Felix Meiner, 1924.
- Caton, H. (1973): *The Origin of Subjectivity: An Essay on Descartes*. London: Yale Uni Press.
- Copleston, F. (1960): *A History of Philosophy*. vol. 4. N. Y.: Image Books, 1963.
- Descartes, R. (1633): *Traité de L'homme*. I kommenteret oversættelse: Hall, T. S. (ed. & Transl.): *Treatise of Man: René Descartes*. Cambridge: Harvard Uni. Press, 1972.
- Descartes, R. (1641): *Meditationes de prima philosophia*. Oversat udvalg i: Dalsgård-Hansen, P. (red.): *Descartes*. Kbh.: Berlingske Forlag, 1966.
- Descartes, R. (1650): *Les Passions de l'ame*. Oversat udvalg i: Herrnstein, R. J. & E. G. Borring (eds.): *A Source Book in the History of Psychology*. Cambridge: Harvard Uni. Press, 1965.
- Desmond, A. (1979): *The Ape's Reflexion*. London: Quartet Books, 1980.
- Duncker, K. (1935): Phenomenology and Epistemology of Consciousness. *Philosophy and Phenomenological Research*, 7, 1947, 505-541.
- Egebak, N. (1976): *Tekst og Økonomi*. Viborg: Arena.
- Favrholdt, D. (1978): *Lenin - hans filosofi og verdensanskuelse*.
- From, F. (1951): *Drøm og Neurose*. Kbh.: Schultz, 1968.
- From, F. (1959): Apperception: A new approach to a forgotten problem. *Acta Psychol.*, 26, 1959, 254-266.
- Geldard, F. A. (1962): *Fundamentals of Psychology*. N. Y.: Wiley.
- Goldstein, K. (1957): The Nature of Language. i: Anshen, R. N. (ed.): *Language*. N. Y.: Harper & Brothers.
- Graumann, C. F. (1966): Bewusstsein und Bewusstheit. i: *Handbuch der Psychologie*. 1. Band. Göttingen: Verlag für Psychologie.
- Hardie, W. F. R. (1976): Concepts of Consciousness in Aristotle. *Mind*, 85, 1976, 388-411.
- Hartnack, J. (1964): *Den Ydre Verdens Eksistens*. Kbh.: Munksgaard.
- Hartnack, J. (1971): *Mennesket og sproget*. Kbh.: Berlingske Forlag.
- Hilgard, E. R. (1980): Consciousness in contemporary psychology. *Ann. Rev. Psychol.*, 31, 1980, 1-26.
- Hirst, R. J. (1967): Realism. i: *The Encyclopedia of Philosophy*. vol. 7 (ed. by P. Edwards). London: Collier-Macmillan.
- Hjelmlev, L. (1943): *Omkring Sprogteoriens Grundlæggelse*. Kbh.: Akademisk Forlag, 1966.
- Humphrey, N. K. (1980): Nature's Psychologists. i: Josephson, B. D. & V. S. Ramachandran (eds.): *Consciousness and the physical world*. Oxford: Pergamon press.
- Jaynes, J. (1976): *The origin of consciousness in the breakdown of the bicameral mind*. Boston: Houghton Mifflin.
- Keller, H. (1903): *The Story of my life*. London: Hodder & Stoughton, 1956.
- Lecourt, D. (1973): *Lenin og den filosofiske kamp*. Kbh.: Rhodos, 1975.
- Lehmann, A. (1910): *Bevidsthed*. i: *Salomonsens Konversations Leksikon*. Kbh.: Schultz.
- Leontjew, A. N. (1959): *Problemer i det psykiskes udvikling*. 2. bind. Kbh.: Rhodos, 1977.
- Leontjew, A. N. (1975): *Tätigkeit, Bewusstsein, Persönlichkeit*. Stuttgart: Ernst Klett Verlag, 1977.
- Leontjew, A. N. (1977): Activity and Consciousness. i: *Philosophy in the USSR*. Moskva: Progress Publishers.

- Marx, K. & F. Engels (1845/46): Die deutsche Ideologie, i: *Marx Engels Werke (MEW)*. Band 3. Berlin: Dietz Verlag, 1973.
- Mountcastle, V. B. (1975): The View From Within: Pathways to the Study of Perception. *The John Hopkins Medical Journal*, 136, 1975, 109-131.
- Nuttin, J. (1955): Consciousness, behavior, and personality. *Psychol. Rev.*, 62, 1955, 349-355.
- Næsgaard, S. (1922): *Bevidsthedens Form*. Kbh.: Martins Forlag.
- Olsen, S. E. (1976): Tekstfetichismen og den tredje ontologiske kategori. *Papir*, 2 1976 (nr. 6), 28-42.
- Olsen, S. E. (1979): On the information-processing paradigm in cognitive psychology and psycholinguistics. i: Pettersson, T. (ed.): *Papers from the Fifth Scandinavian Conference of Linguistics*. Part II: General Sessions. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- O'Neil, W. M. (1968): *The beginnings of modern psychology*. Harmondsworth: Penguin.
- Peters, R. S. & C. A. Mace (1967): Psychology. i: *The Encyclopedia of Philosophy*. vol. 7 (ed. by P. Edwards). London: Collier-Macmillan.
- Piaget, J. (1974): *The Grasp of Consciousness*. London: Routledge & Kegan Paul, 1977.
- Popper, K. R. (1972): *Objective Knowledge*. Oxford: Clarendon Press.
- Popper, K. R. & J. C. Eccles (1977): *The Self and its Brain*. Berlin: Springer.
- Price, H. H. (1969): *Thinking and Experience*. London: Hutchinson.
- Prætorius, N. (1978): *Subject and Object*. Kbh.: Dansk Psykologisk Forlag.
- Rée, J. (1974): *Descartes*. London: Allen Lane.
- Rubinstein, S. L. (1946): Consciousness in the light of dialectical materialism. *Science & Society*, 10, 1946, 252-261.
- Rubinstein, S. L. (1957): *Væren og Bevidsthed*. Kbh.: Gyldendal, 1976.
- Ryle, G. (1949): *The Concept of Mind*. Harmondsworth, 1968.
- Schurig, V. (1976): *Die Entstehung des Bewusstseins*. Frankfurt: Campus Verlag.
- Schutz, A. & T. Luckmann (1973): *The Structures of the Life-World*. London: Heinemann.
- Sperry, R. W. (1968): Hemisphere disconnection and unity in conscious awareness. *American Psychologist*, 23, 1968, 723-733.
- Still, A. (1979): Perception and Representation. i: Bolton, N. (ed.): *Philosophical Problems in Psychology*. London: Methuen.
- Stout, G. F. (1909): *A Manual of Psychology*. London: University Tutorial Press, 1915.
- Terrace, H. S. & T. G. Bever (1976): What might be learned from studying language in the chimpanzee? The importance of symbolizing oneself. *Annals New York Academy of Sciences*, 280, 1976, 579-588.
- Tranekjær Rasmussen, E. (1953): Svar til Sigurd Næsgaard. *Nordisk Psykologi*, 5, 1953, 249-250.
- Tranekjær Rasmussen, E. (1956): *Bevidsthedsliv og Erkendelse*. Kbh.: Munksgaard, 1968.
- Vesey, G. N. A. (1955): Seeing and seeing as. i: Swartz, R. J. (ed.): *Perceiving, Sensing, and Knowing*. N. Y.: Doubleday, 1965.
- Witt-Hansen, J. (1961): *Strejftog i moderne filosofi*. 1. Bind. Kbh.: Rhodos.
- Zaidel, E. (1977): Unilateral auditory language comprehension on the token test following cerebral commissurotomy and hemispherectomy. *Neuropsychologia*, 15, 1977, 1-18.

